MILO URBAN

ŽIVIBIČ

I

IZGUBLJENE RUKE

55°

ZABAVNA BIBLIOTEKA

MILO URBAN

ZABAVNA BIBLIOTEKA
UREĐUJE DR. NIKOLA ANDRIĆ

MILO URBAN

ŽIVIBIČ

ROMAN IZ SLOVAČKOG ŽIVOTA U DVIJE KNJIGE

I

IZGUBLJENE RUKE

KOLO XLV. ZAGREB 1933. KNJIGA 550.

NAKLADA ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA

JEDINI AUTORIZOVANI PRIJEVOD NA HRVATSKI JEZIK

Sa slovačkog preveo:
SREĆKO KIRIN

MILO URBAN

Ime ovog mladog Slovaka prokrčilo si je već prvim ovim djelom put u svjetsku književnost s tolikom snagom, da joj ne bismo umjeli naći primjera u ostalim slavenskim literaturama, a u svjetskoj mu se možda može staviti o bok jedini Remarque. Jedan i drugi opisali su grozote rata, samo što se Nijemac zadržao na bojnoj fronti, a Slovak — iza fronte.

Urban je, dakle, napisao ratni roman bez rata i svratio pogled internacionalnih čitalaca na događaje, koji su se odigrali za trajanja svjetskoga rata u jednom slovačkom selu bivše Madžarske.

Što je ovim djelom pisac htio reći, najzbijenije je sâm izrekao u popratnici, koju je napisao prošle godine za ljubljansko izdanje svoje knjige.

»One,« rekao je — »kojima dođe do ruku ovaj roman, imam nešto da usrdno zamolim: neka ga ne čitaju kao roman i neka ne traže u njemu pripovjedačku umjetnost, nego tešku i strašnu istinu, koja je bila još nedavno živa realnost. Nije napisan iz umjetničkih pobuda, a ni za zabavu. Nastao je od želje za pravdom, u svetom uzbuđenju čovjeka, koga su udarili u obraz. A napisao ga je jedan od onih, koji su došli na svijet da potraže svoje bližnje, svoje božansko poslanje, u najnježnijoj dobi, s najdubljom vjerom u ljudsku plemenitost, a našli su se pred krvavom pozornicom najglupljih ljudskih strasti — pred svjetskim ratom... Ovaj roman (ili kako bi ga nazvali) hoće da bude bolni krik poniženoga ljudskoga dostojanstva, hoće da bude glas onih, koji ne umiju ili ne mogu govoriti. Hoće da dokaže, da je u svijetu samo jedna prava vjera i jedna prava istina:

vjera i istina onih, koji bi htjeli izgraditi ljepšu budućnost — bez suza, bez patnja i bez prolijevanja ljudske krvi.«

Eto, to je smisao ovoga djela.

Milo Urban rodio se od seljačkih roditelja god. 1904. u Rabšicama na Oravi. Pripada dakle onoj generaciji, koja je skupljala po šumama koprive, dok su joj očevi padali na ratnim ograšjima, a zvona i kvake sa brava pretapale se u topove. Prepatio je, dakle, sve nevolje strašnoga rata i napojio dušu mržnjom na sve ratne krivce. Počeo je pisati u svojoj 22. godini. Naročitih škola nije nikakovih izučio; malo gimnazije i malo šumarske škole. Danas je član jedne slovačke redakcije u Bratislavi. Svoj veliki roman počeo je pisati god. 1923. u jednoj kolibi za najstrašnije zime. Pisao je u jednoj polumračnoj kuhinji na daskama, koje su bile prebačene preko kreveta. Pod krevetom sjedila je na jajima jedna guska, koja mu je nemilosrdno kljuckala po nogama. Pokraj njega je na klupi sjedila sestra i na glas učila, a mali se brat derao u kolijevci. »Sva ova okolina«, veli pripovjedač — »bila je da svisneš od očaja i da se od svega srca nasmiješ.«

Hans von Zwehl, u predgovoru njemačkog izdanja (»Universum-Bücherei«, 1931.), veli, da je Urbanov »*Živi bič*«, čim je prvi put izišao, izazvao u Čehoslovačkoj najveću senzaciju. Bilo je to, veli on, kao da su svi seljaci Urbanova zavičaja s narodnim pjesmama i u starim kostimima pošli u pohode svom mladom pjesniku, da se poklone pred ličnostima njegova romana. Pozdravljali su ponizno selo Rastoke, koje je mučio bezdušni bilježnik Okolicky, ironizirao kapelan Letay, a vojska i žandari mrcvarili. Lihvar Aron varao ih je i ispijao im krv. Oplakivali su mladu Evu Hlavajevu, koja se utopila, dok joj je muž bio na fronti, pošto ju je bilježnik zaveo. Gledali su usudnu spodobu stare Ilčičke, kojoj je sina ustrijelio plotun madžarskih vojnika. A kroz cijeli roman provlači se osakaćeni invalid Ondrej, koji je u ratu izgubio dar govora — kao simbol mučaljive slovačke patnje. A napokon dolazi lik osvetnika Adama Hlavaja, koji se — kao vojni bjeguanac — spušta sa Piljskih planina i odgoni nepravdu iz zemlje.

Sve su to slike gotovo biblijske snage i jednostavnosti. »Evropa će«, zaključuje v. Zwehl svoj predgovor — »sa udivljenjem upoznati ovog novog velikog pjesnika, koga su se dotakle koštunjave ruke rata.«

Prigodom drugoga izdanja Urbanova »Biča« napisao je Josef Rybák u »Tvorbi českoj« članak pod natpisom »Malý slovenský (slovački) Remarque« članak, u kojem objašnjava uspjeh Urbanova romana. Djelo je ovo, veli, brzo prešlo uske slovačke granice, a prešlo je već i uske češke granice te je odmah prevedeno na njemački, ukrajinski, ruski, slovenski (i sada hrvatski). U svim anketama spominje se Urbanovo ime među prvim pripovjedačima. A sve to samo zato, što je Urban našao pravi kontakt sa zdravim narodnim elementom, koji još nije zaražen ni malomještanskim, ni gradskim duhom. Pišući ovaj roman, autor je vrlo pravilno računao, da se opravdan interes ne može naći u djelima, u kojima je sadržaj iz prstiju isisan, nego u onima, koja se u prvom redu obraćaju kompleksu velikih životnih sila, nagona, krvi, strasti i krajeva, u kojima se radnja odigrava. Urbanov slovački roman uvelike se razlikuje od većine čeških romana. Urbanovo je djelo u prvom redu kolektivističko u onom stilu, kako je literarni kolektivizam prikazao Maksim Gorki: — za dobar postav romana treba najprije proučiti nekoliko tipova, kojima se osnovne crte imaju koncentrirati u jedinstven tip . . . A ova metoda rada najdalja je češkim pripovjedačima. Snaga čeških pisaca ne sastoji se u skupljanju tipičnih crta jednog kolektiva, nego u izmišljanju samoga pisca. Zato se, veli Rybár, u cijelom nizu suvremenih čeških romana, opisuju osobe, koje imaju samo češkoslovačko državljanstvo, dok su im krv, poreklo i materinska riječ sumnjivi . . . Zbog toga je Urbanov roman nešto sasvim novo u češkoslovačkoj književnosti: komad istine, uzete iz života, bez retuširanja i glađenja. To je Slovačka, to je slovački život; tako žive tamošnji ljudi. A može li se što bolje i jače tražiti od romana? Slovačko tlo

je previše vulkanske formacije, a nipošto idilski pejsaž s romantičkom scenerijom.

Urbanov »*Živi bič*« doživio je, naročito u Njemačkoj, vrlo veliki uspjeh i svi su mu znatniji dnevnici iskazali svoje udivljenje. »Berliner Tagblatt« (u broju od 16. lipnja 1931.) nazivlje ga eposom, složenim od patnje, bijede i tmurnosti, a s pobunom u pozadini. Milo Urban se buni u ime čovječnosti proti ratu i društvenom robovanju. On je nepolitički revolucionar, kao i njegovi seljaci, koji se ne bore ni pod kakvom političkom zastavom, otprilike onako, kao Hauptmannovi »Tkalci«. On ne odgovara na posljednja pitanja, nego podrezuje perspektivu svoje teme, a ipak je on pjesnik velike pripovjedačke snage sa silnom sposobnošću prikazivanja, kakva se danas rijetko nalazi. Velik bojovnik za ljepšu budućnost čovječanstva. Njegov je roman veliko umjetničko djelo, suvremeni dokumenat trajne vrijednosti. — »Frankfurter Zeitung« u svom književnom prilogu (od 31. siječnja 1931.) ističe, da »Živi bič« osvježuje čitaoca kao hladna i čista voda, koja se spušta sa šumskih obronaka Slovačke. Djelo bi se moglo nazvati kronikom sela Rastoka za trajanja rata, u kojemu su ljudi prikazani sa svim svojim dobrim i rđavim svojstvima. Zbog umjetničke vrijednosti djelo se toplo preporučuje njemačkim čitaocima. — Lothar Persius u »General Anzeigeru« (od 13. lipnja 1931.) smatra ovo djelo genijalnim protestom proti svakom imperijalizmu i pretjeranom militarizmu, pa ga naročito preporučuje njemačkim čitaocima, pošto »u Njemačkoj opet militarizam s grožnjom diže glavu, da ponovo priredi čovječanstvu krvavu kupelj.«

Čitav penegerik slovačkom pripovjedaču napisao je Georg Mannheimer u časopisu »Die Wahrheit« (od 15. lipnja 1931.) Svi lakoumno živimo, rekao je, u ovoj Evropi, koja se do grla naoružava u dva različita tabora: imperijalizma i revanche. Već smo davno zaboravili na »bič« i na one krivce, koji su željeli i proveli rat. Bič je mrtav! kliče današnja omladina. Bič je mrtav — neka živi bič! Ali vi,

koji niste osjetili biča na svojim leđima i u svojoj duši, treba da pročitate »Živi bič« mladog slovačkog pjesnika Mila Urbana. Taj sin bijednoga slovačkog sela bio je dječačić od deset godina kad se rat razbjesnio, ali su četiri godine rata učinile od bijednog dječačića bogom nadarenog pjesnika, čijoj slavi nije naškodila ni mržnja nacionalista, ni bijes militarista. Milo Urban je jedan od najvećih rušitelja — ako nije uopće najveći — ratne legende. Nije on doktrinar ni estet romanskoga stila. Jedinstvenim i nepatvorenim instinktom prirodnoga čovjeka upio je on u sebe strašne doživljaje poniženoga čovječanstva i iznio ih umjetnošću genijalnog stvaraoca. Slovaci mogu biti ponosni na svoga pjesnika, Česi im ga mogu zavidjeti, a sav ostali svijet *mora* mu biti zahvalan.

ŽIVÝ BIČ

I

U početku Rastočani kao da nisu shvaćali, što se upravo događa: poznavali su tu riječ i upotrebljavali je u svojim razgovorima, koji su se doticali prošlosti, ali tada u toj riječi nije bilo ništa strašno. Glatko im se otkidala s usta i izazivala predodžbe, pune bajoslovne magle i obratâ, koji su ugodno uzbuđivali. Polja nisu bila razrovana, gradovi nisu gorjeli, a krv, neka naročita, krasna krv, bezbolno je tekla iz rana. Čak ni u smrti nije bilo ničega groznog. Komar se smješkao, kad je pričao o Bosni i sjećao se, kako je njegov prijatelj pao, pogođen kuglom u srce. On se smješkao, kao da priča priču iz »Tisuću i jedne noći«. Ljudi su ga rado slušali, a Komar je, gdje god bi mu se pružila prilika, pričao opet sve ispočetka. Sad je po štogod dodao, a sad opet otkinuo, izmijenio — i to je bilo gotovo sve, što su ljudi znali o r a t u.

A nisu Rastočani shvaćali ni kasnije, kad je već rat bio u punom toku. Rastoci — kako se govorilo — bili su tamo, gdje je vrag rekao laku noć — u najsjevernijem dijelu Slovačke; vijesti, koje su do njih dolazile, bile su kao procijeđene, bez sile, bez oštrica. Čuli su, koliko se Rusa utopilo u Mazurskim jezerima, kako su komitadžije u Srbiji tamanili madžarsku vojsku i kako su na Doberdobskoj planini umirali vojnici od žeđe, ali sve se to zbivalo

negdje daleko. U Rastocima nisu poznavali topova ni strojnih pušaka: granate su zamjenjivali sa šrapnelama, a teške motorne topove, koji su u okrugu od četiri kilometra razbijali prozore, smatrali su nekim natprirodnim stvorenjima, koja imaju razum i slobodnu volju.

Ubijali su samo zle ljude, obarali su samo pogane gradove; dobri su ljudi pobjeđivali, a ako se dogodilo, da je koji od njih pao, bila je to tek neka glupa pogreška: on je postao junak i pošao je ravno u nebo.

Tako nisu Rastočani još dugo vremena shvaćali, a moguće je, da i uopće ne bi shvatili, da ih rat svojom surovom rukom nije ščepao za gušu i udario usred srca. Ali rat nije oklijevao. Iako su Rastoci ležali na kraju svijeta, rat ih je našao i povukao u vir okrutnoga svjetskoga razbojišta.

Prva veza, kojom je rat sputao Rastoke, bio je Komarov sin Vojtjeh. Došao je na dopust i donesao prostrijeljenu ruku, koja je privukla neobičnu pažnju cijelih Rastoka. Okretali su je, razmatrali, kao neviđeno čudo, govorili su o njoj dugo, ali, napokon, u tom nije bilo ništa neobično. Kugla je prostrijelila ruku i pošla dalje, možda nekome kroz srce, ali to nije bilo važno. Komaru je rana zacijelila i on je micao rukom, kao da nije bilo ništa.

»To nije ništa«, govorahu ljudi, a govorili su to tako dugo, dok nije došao Juro Povala, otac troje djece, kome je iver šrapnele odnio tri prsta sa lijeve ruke. Tada su Rastočani doznali, da se šrapnela rasprsne u zraku. Juro Povala bio je muž snažan, kao hrast. Kući se vratio veseo, ali kad je odlazio, plakao je, a Rastočani, opazivši suze u očima čovjeka, koji nikad nije plakao, prvi su se put strašno razljutili na rat.

»Ipak je taj rat rđava stvar«, govorili su, a srdžba im je rasla iz dana u dan, jer je rat počeo zadirati u život. Iz dućana je nestajalo brašno, životne namirnice, a petrolej i ostalo počelo je nekako nametljivo poskupljivati. Muškaraca bivalo je svaki mjesec sve manje; zapuštena polja su ih dozivala, no kao odgovor na njihovo dozivanje, razlijegao se plač žena i djece, koja su prerano dozrijevala.

Došle su rekvizicije, zajmovi, prinudni podvozi; gotovo nije bilo dana, da se nije dogodilo nešto, što je uzbuđivalo. Stigle su smrtne objave, koje su padale, kao željezne pesti, na cijele porodice. Pogođeni, sagibali su se pod njima i savijali, kao željezni obruči pod čekićem kovača.

Zavladala je strašna pomutnja, u kojoj kao da su se počela mijenjati i ljudska čuvstva. Sunce se prevuklo ocjelnom prevlakom, polja su se razvukla, polegla i onima, koji su u polju radili, bile su ravnodušne teške kaplje znoja, koji se u napornom poslu cijedio niz tijelo i kvasio lanene košulje. Obuzela ih je tek neka zvjerska, grozna ravnodušnost, pod kojom se burkala skrovnim utiscima uzbuđena podsvijest.

Premda je ovo stanje trajalo već tri godine, mjera — kako se činilo — nije bila dovršena. U svemu je tome nedostajala neposrednost, jer sve, što se zbivalo, zbivalo se negdje daleko mimo njih.

Ali tada je, otprilike nakon tri godine, s proljeća, došao u Rastoke čovjek u zaprašenoj vojničkoj uniformi, koja je visjela na prerano isušenom tijelu. Kako je koračao, pognut prema zemlji, vjetar, koji je odjednom dolepršao sa gora, svjež, poigravajući, zanosio mu je desni rukav, u kome nije bilo ruke. Preko njegova lica, od desnog, malo stisnutog oka, vukla se duga brazda, koja je odnijela i komad energičnog nosa, prošla kroz usta i

svršila se na bradi, brazda se snažno rumenila tom bojom nedavno zacijeljene rane, koja je djelovala živo, zorno, kao da je navlaš obojena, da je svatko vidi i da je odmah ne zaboravi. Takva, kako se razvukla preko lica, pričinjala se kao rana, nastala udarcem biča; lice pod njom, kao da se napelo, ukočilo i zadobilo svečani izraz spomen-ploče, koja je čvrsto pribita na glavu sa dva smeđa oka.

Vojnik je prekoračivao grabe, naprežući se, zasopljen. Sunce se strašno pripijalo uz zaparenu zemlju, a voda nije imala kuda da otječe. Na mjestima, kod obronaka, do kojih sunce nije dopiralo, ležali su još otočići prljavog snijega, koji je u toj poplavi silno smeđih boja neugodno djelovao. Pod njim je otjecala mutna voda, žuborila u jarcima i nanosila razmočeno smeće, koje se ustavljalo u sitnim pregradama i vonjalo proljetnim mirisom, koji razbuđuje čuvstvo svježine i veselosti.

Vojnika se ipak nije sve to doimalo. Ušao je u Rastoke, ali kao da ga nije ništa iznenadilo. Zagledao se sad nalijevo, sad nadesno, ali činio je to, a da se nije osobito zanimao, kao da ide tuđim selom, gdje nije nikoga poznavao i gdje mu je sve bilo ravnodušno.

Samo su djeca, ugledavši ga, istrčavala iz kuća i dozivala ga:

»Ej, vojniče, vojniče!«

Ali vojnik, Ondrej Koren, nije se osvrtao ni na što. Išao je, a za njim se razastirala čudnovata tišina, što je tako obuzela staru Ilčičku, koja je upravo išla po sol, da je dohrlila do njega i zapitala ga:

»Tko ste vi?«

Ondrej Koren se okrenuo, a licem mu preletjelo neko ukočeno iznenađenje. Otvorio je usta, ali, kao da se naglo dosjetio, opet ih zatvorio i tužno zaklimao glavom.

»Ondrej!« klikne presenećena Ilčička. »Odakle dolaziš?«

Ondrej klimne glavom i pokaže smjer prema jugu. Ilčička raskolači oči, a ugledavši rukav, prestrašeno zapita:

»A gdje ti je ruka?«

Ondrej Koren uzdigne oči. Bile su male, kao isušene nepoznatim ognjem. Nešto je u njima sijevnulo, ali samo na trenutak. Zatim je digao lijevu ruku, učinio u zraku velik luk prema desnom ramenu.

»Odsjekli!« usklikne Ilčička.

Koren opet nijemo potvrdi.

»Što? Ti i ne govoriš?« preplašila se Ilčička još više.

Koren odrekne glavom.

»Nijem!« provali iz Ilčičke.

Bio je to glas, satrven užasom pred mnoštvom surovosti, počinjenih na jednom jedinom čovjeku, na njenom kumčetu. To je Ilčičku tako oštro prosjeklo, kao oganj. Kako je ugledala svoga krsnoga sina, u tom bogaljskom položaju — odjednom joj se objavio rat iza staklenih vrhunaca, iz krajeva, gdje je voda pljuštala i pećine se rasipale. Surov i okrutan zagrizao joj se do srca i svu je prožeo.

Ali Ilčička nije pripadala ženama, koje se, kad su povrijeđene i ranjene, povlače u kut, da tamo zavijaju i suzama liječe svoje rane. Ne. Ilčička je baš tada osjećala svoju silu, okrutnu ljudsku žuč, koja je raspaljivala krv i gurala ju u obranbeni položaj uvrijeđene žene. Tada bi mogla pola svijeta u gnjevu ugušiti, pola svijeta rastrgati na komade.

U tom gnjevu, koji nije poznavao samilosti, uhvatila je Ondreja za ruku i povukla ga sa sobom, kao živi dokaz svoga gnjeva, pravo Korenovima.

II

Štefan Ilčik nije imao kada ni da se dobro po svijetu ogleda, ni da shvati sve, što se oko njega zbilo, kad mu je već starješina Jano Kurnjava donio poziv za novačenje. Uzeo ga je, pročitao, majci pokazao, ali u prvi trenutak nije znao, kakvom bi se čuvstvu predao.

Bio je ponosan, što je on, koga su dotle skoro svagdje smatrali momčićem, koga su djevojke ismjehivale (jer mu je bilo tek devetnaest godina), postao odjednom važan čovjek, na čije ime dolaze važni uredski spisi, potpisani velikom gospodom. Pred Štefanom Ilčikom su se otvorili novi vidici i skoro mu se zavrtjelo u glavi, kad je pomislio, kako će o njemu posvud govoriti, kako će majka plakati, a on, kako će pjevajući, s drugima na kolima poći u Vranov. Uzet će ga. To je jasno. Već su mu davno to proricali. Vratit će se sa širokom vrpcom na šeširu. »Vojnik, vojnik!« posvuda će govoriti. Starci će ga tapšati po ramenima, a djevojke ne će više pred njim razvlačiti usana i smješkati se...

To bi mu se još sviđalo. Ali vijesti, koje je slušao o ratu i o tome, što je s ratom bilo u vezi, nisu ga nikako oduševljavale. Nikako mu se nije dalo otići od kuće, napustiti majku, koju je tako volio, i potucati se ni za što po svijetu, dok je kod kuće bilo dosta posla. Mladačka lakomislenost nije ipak dopuštala, da stvari gleda potpuno jasno; zato su i ta čuvstva bila površna i Štefan Ilčik ih je zamjenjivao brzo drugima, veselijima, koja su bila bliža njegovoj mladoj ćudi.

Kad je došao dan novačenja, Štefan Ilčik je navukao nove suknene hlače, preko ramena prebacio od oca naslijeđeni ogrtač i oprostivši se na pragu pošao sa tridesetoricom drugih u Vranov.

Tek na kolima je počeo razmišljati o tome, što se zbiva. Videći rodno selo, kako je iščezavalo među vrhuncima, i uske pruge poljana, kako se griju na prisoju, nešto tvrdo mu se zabolo u dušu i počelo u njoj snažno i smjelo tresti. Nepoznata dotle pitanja stadoše mu navaljivati u mozak i tresti njim. Tražila su izlazak, htjela su se probiti nekud dalje, htjela su naći odgovor u duši Štefanovoj, da se s njom spoje i izmire, ali odgovora nije bilo.

Iako je Štefan Ilčik bio tjelesno dosta zreo, on je do toga vremena živio životom djeteta, koje se jednako pokorava prilikama. On nije prije tražio smisao života: život bio mu je niz sitnih sličica, koje su odnekale, iz beskonačnosti, nadolazile i Štefan Ilčik ih je radosno spajao. Vidio je, kako se iz blijedih praskozorja rađaju novi dani, kako pada lišće sa stabala i kako se gore bjelasaju pod silnim slojevima snijega; vidio je, kako stari umiru, a rađaju se novi, mladi ljudi. Ali u tome nije bilo ništa čudnovato. Sve se je to zbivalo tako jednostavno, da mu nije padalo na pamet tome tražiti uzroke.

U životu Štefanovu bila je majka kao neki zid, o koji se mogao sigurno uprijeti. I upro se tako, da nije morao osjećati različne potrese, koji su dolazili iz vana. U njihovu je domu vladao mir i sloga, proniknuta srdačnošću; što su radili, radili su bez ikakih spoljašnjih poticaja, iz nutrine, a njihov rad, koji je bio posvećen tom unutarnjom potrebom, činio je, da su bili sretni i spokojni.

Otkad je stari Ilčik umro, ta se srdačnost između majke i sina pojačala. Ljudi su vidjeli, kako nedjeljom zajedno idu u crkvu i zajedno se vraćaju kući; kako idu zajedno u polje na rad, ona s grabljama, a on s kosom. »Moj Štefko«, počinjala je i svršavala Ilčička svoje razgovore, i ljudi —

makar i htjeli tome dati nasmješljivi prikus — nisu mogli. Pokus im se raspao pod iskrenošću ljubavi majke i sina i oni, koji su htjeli ismjehivati, bili su sami ismijani.

Tako je Štefan Ilčik proživio devetnaest svojih godina, opkoljen ljubavi, ne doživjevši ništa potresno, ništa grozno, kad se odjednom našao u krugu svojih vršnjaka na taljigama, koje su drndale. Imućniji išli su na vlastitim kolima, praćeni majkom ili ocem. Govorili su glasno, a neki su htjeli i pjevati, ali im to nije polazilo za rukom. Većina njih je šutjela, čudno i zbunjeno, a Štefan Ilčik, motreći ta lica, zastrta tjeskobnom misli, sagnute šije i ruke, kako se grčevito drže rebara taljiga, kao da ih ne misle pustiti, osjeti, da mu nešto trpko počinje klijati u duši

»Čemu to?« pitao je sam sebe, ali odgovara nije bilo ni u njemu, ni u poljima, koja su se budila i koja su se pripremala za novi život, pun radosnoga plođenja. »Gle, priroda se pripravlja živjeti, a ovi ovdje — tko zna — ne čine li prve korake u smrt?« gmizalo mu je u mozgu. »Znanci, drugovi, rođaci a...« I činilo mu se, da su ta poznata lica pokrivena smrtnim bljedilom i da im u očima sjede predznaci smrti. Kod kuće: majke, sestre, polja, koja čekaju jake ruke, a tu — gle — mladići odlaze, ne zna se kamo, zašto i po što.

Nade je još bilo dosta. »Ta to je samo stavnja«, mislio je u sebi svaki od njih; može biti, može biti, da će se nešto dogoditi, pa ne će morati da pođu. Ta nada, da će ipak izmaći krutim pandžama rata, oživljavala je njihova lica lakim odsjevima radosti, koji su plaho skakutali po njima, na časove iščezli u tupom očaju i iznova se javljali. »Ta, na koncu, ne će samo oni tamo biti?« mnogi su se tješili. Ta zajednička nesreća ulijevala im je nove sile u žile.

I doista. Što su se više približavali Vranovu, broj je kola rastao. Na jednim su sjedili mladići s rođacima u dvoje u troje, s njima otac ili majka; mnoga pak kola, kao da će se od tereta prolomiti. Tu si vidio Sedličane u bijelim ogrtačima, Lazušane, koje su zvali »smrznutima«, mladiće hamranske sa širokim kajišima, kako su išli pješke po stazama i dovikivali jedan drugome s izvještačenom veselošću. Bilo je i takovih, koje su već pratile mlade žene. Išli su osamljeni i gledali u zemlju, a žene njihove otirale suze keceljama. Jedna je ženica, već stara, bijedna, sjela pokraj grabe i zakrivši lice rukama, na glas plakala. Videći je tako, neki su se smijali, ali mnogi su se ustavljali i pitali je:

»Što vam je, ženo?«

A žena, lomeći rukama, svakomu bi jednako odgovarala:

»Sin moj jedini! Što ću raditi, bijedna sirotica?«

»Glupača,« ljutili se jedni, što tako plače, ali drugima se ražalila i tješili su je:

»Ne plačite. Ta to je samo stavnja. Dat će Bog, da...«

Ne dovršivši rečenicu, odlazili su, a s njima, kao da se gubilo nešto važno, određeno. Preostala je samo sumnja, koja je visjela negdje u zraku i pronicala kroz sve, što je bilo živo i razmišljalo. Pomagati drugima tada, kad sami nisu znali savjeta, pokazalo se izlišnim.

Kad su ulazili u Vranov, Štefan Ilčik opazi, kako su se momci iz Plešive obujmili i počeli pjevati:

Gospoda su nas u rat pozvala
Brušene sabljice nama su dala...«

»Glupani!« dobaci im netko.

»Vraga vam oni daju sablje«, razljute se drugi.

»Dobit ćete po kuglu za svaku glavu«, podsmjehivali su se neki.

Momci su pjevali dalje, ali pjesma je pomalo, kako su ulazili u Vranov, pritihla i gubila se među zgradama. Preostali su od pjesme tek odlomci rečenica, koji su se bez suvislosti motali po zraku i izazivali nemir sad neposredni, a sad takav, koji se mijenjao u bijesne lovljenje predmeta i klicanje, koje se u toj zbrci pričinilo neminovno. Dozivajući se, ljudi su osjećali, kako se spajaju živim vezama glasova i kako se vežu u dugi red jednako mučenih i jednako razumnih stvorova. Znajući to, lakše su išli i ništa se nije činilo tako grozno. Osjećali su, kad bi došli do ponora i morali u nj skočiti, da bi skočili, samo bi morali što više vikati.

U kriku je bila njihova smjelost toga dana, a svoju su čovječnost nosili na ukočenim, uplašenim rukama, da svijetu pokažu njenu nemoć. Mjesto srdaca nosili su krpe i za čudo: toga su dana prilike božje naličile na stado izagnano iz tora.

III

Taj su se dan sastali u Vranovu ljudi iz pet sela. Bili su tu, osim Rastoka i Lazuha, Hamri, Sedlice i Plešivec, zajedno sa gorskim gospodarstvima. Kola su bila raštrkana po cijelom Vranovu, a konji, već ratom probrani, jeli su sijeno. Premda je bilo zabranjeno prodavati alkoholna pića, krčme su bile dosta obilno posjećene. Po običaju su ljudi stajali ili sjedili kod stolova s licima, iznakaženima od briga. Zatim su hodali s mjesta na mjesto, uzdisali i zabrinutim, teškim glasom govorili, sklapajući ruke pred sobom:

»Bože, Bože, što će to biti?«

Napetost je rasla svaku minutu. Ljudi su nešto čekali, što je svaki trenutak moglo provaliti i iznenaditi ih neočekivanim obratom. U tom živahnom proljetnom danu bilo je toliko mnoštvo mogućnosti, da se sve činilo ispravnim, samo to ne, da bi morali iz Vranova otići i ne osjetiti, ne vidjeti nešto, što dosad nisu uspjeli vidjeti. U toj su nadi izlazili napolje, na ulice, gdje je zaudarao gnoj i trulo sijeno. Ogledavali su se, ali su se odmah vraćali prevareni, jer su vidjeli samo dugi red kuća s otvorenim prozorima, iz kojih su gledali crveni muškatni cvjetovi, koji kao da su se smješkali njihovoj neprirodnoj uzbuđenosti.

Najživahnije je bilo pred vijećnicom, koja je bila doslovno opkoljena živim zidom ljudi. Bile su to ponajviše žene i starci s prosjedom kosom, koji su tu čekali svoje sinove. Neki starac, nabreklih očiju, pošao je do niske, kamene ograde, ondje sjeo, zapalio lulu i zamišljeno pljuckao pred sebe. Trgnuo se tek kad su se na gradskoj vijećnici otvorila vrata. Tada je skočio sa svoga mjesta, progurao se do vrata i stao pitati one, koji su izlazili:

»Moj sin! Ne znate li, što je s mojim sinom?«

Ali ovi u većini nisu ni poznavali njegova sina. Pogledali su ga nekako ravnodušno i tražili svoje. Odjednom su se začula imena, gibanje, pitanja, zatim prodiran oštar ženski plač i lamentiranje, koje se povezivalo s drugima.

»A uzimaju li mnogo?« pitali su nekoji, obično tek radoznalice, koji tamo nisu imali nikoga.

»Grozno! Jedva se skineš, pogledaju te i već...«

Te su riječi unijele zabunu. Žene su se rasplakale u sav glas, a muškarci, oborivši glave, stali su koračati s mjesta na mjesto. Ponaslanjali su se o zid po dva, po tri i, motreći u zemlju, govorili:

»Hja, rat je rat.«

»Protiv njega ne može ni posvećena voda!«

»Eh! Dosta su se nasvetili i namolili...« reče neki starac.

I izvadivši lulu iz usta, kivno pljune pred sebe.

»To je već tako«, zaklima netko glavom.

»Do vraga!« bljesne starac sa rasplamtjelim očima. »Kad se gospoda žele tući, neka se tuku, ali nek nas ostave u miru. Mi imamo drugoga posla. Ali oni, beštije...«

Srdžba ga je potresla i on zašuti. Nakon trenutka uzdahne:

»Ej, batinâ im treba, batina!«

Zgrnuše se oko njega, kao da je govorio o nekoj silno napetoj zgodi, ali žandar, koji je stajao kod vrata s nataknutim bodom, opazivši gomilu, pođe u tom smjeru, našto su se ljudi raspršili na sve strane kao hrpa kokoši.

»Što stojiš tu?«

Starac ga iskosice omjeri pogledom jarosno, zatakne lulu u džep i pođe kolebavim korakom do svoga konja. Mali konj, kovrčastih dlaka, stajao je spokojno, no starac ga udari pesnicom u rebra i opsuje nešto ružno.

»Sve nam otimaju!« dopru odnekale glasi.

»Iznakazili su mi muža, a sada hoće i sina«, žalila se žena u pepeljastoj opravi, sa zavežljajem u ruci.

Jedva je to izrekla, otvoriše se vrata na gradskoj vijećnici. Izišao je neki bogalj, po svoj prilici poznat toj ženi, jer kad ga je ugledala, dotrčala je k njemu, pitajući ga:

»Što je s Ondrejem? Jesi li ga vidio?«

»Uzeli su ga«, odgovori bogalj slegnuvši ravnodušno ramenima.

Odjekne prodiran krik. Žena u pepeljastoj opravi zaglavinja i svali se na tle, kao da su je udarili pod koljena.

»Vode! onesvijestila se!« dozivali su oni, koji su kraj nje stajali.

Počeli su je dozivati k svijesti, ali uto žandar od vrata dotrči k njima.

»Odnesite je otale!« zapovjedi.

Ljudi uzmakoše i ostadoše začuđeni na mjestu. Ali žandar zamahne na njih kundakom i stade se derati:

»Ne čujete li?«

Ljudi se raspršiše. Samo bogalj nije izgubio glavu. Uzeo ju je i odvukao nekud u kuću, gdje su je doveli k svijesti.

»Uzimaju, strašno uzimaju«, kolala je zastrašna vijest po Vranovu. Nekoji, ne mogavši od radoznalosti dočekati, gurali su se prema vratima želeći unutra, ali ih je žandar nemilosrdno odgonio. One, koji su izašli, opkolila je odmah hrpa radoznalica, hvatali ih za kapute, za rukave, sav se zrak već napunio pitanjima, kojima su ih zasipavali. Ali su odgovori bili neodređeni, nejasni, kao da ih je netko sjekao na komade i bacao punim pregrštima među ljude. Padali su im na glave, kao usovi, tako da je bilo bolje povući se i ne slušati ih.

Unutri se međutim odvijala stavnja punim tokom. U velikoj dvorani, s prozorima prema dvorištu, u kojoj su se obično držala vijećanja, stajali su danas momci, naslanjajući se na zidove ili sjedajući na klupe uza zid, kako se gdje moglo. Jedni su govorili, drugi tupo bludili pogledima po zidovima, kao da traže na njima neko uporište. Zidovi su bili svježe okrečeni, a govor, koji je ovdje šumio od ranoga jutra, nekako je umarao. Oči su se zatvarale, ruke teščale i došlo je do toga, da bi svatko htio silom sjesti, makar na zemlju, ni za što više ne mareći.

Umora je ipak nestalo, kad se na vratima pojavio vojnik s listinom u ruci i započeo prozivati

imena. Tad nastade gibanje i mladići se stadoše odzivati: »Evo me!« i prelaziti u drugu dvoranu, gdje su odlagali odijela. Tu je bilo mišičavih ramena, od kojih se odražavala svjetlost, kao od bukovih kijača; bilo je lica, kao djevojačka a obrasla već prvim strništem, na kojima su sjedile preplašene oči. Jedan se mladić iz Sedlica tresao kao jasika, dok je drugi odgoljivao na nozi veliku ranu, kako bi se njome mogao izgovoriti. Bilo ih je i takovih, koji nisu ništa jeli cijele dane, nego samo pili različite uvarke: bili su potpuno zeleni sa zakrvavljenim očima. Jedva su se držali na nogama. Nekojima, naročito nježnima, čitalo se iz očiju, kako se u duhu mole. Drugi, drskiji, škripali su zubima i kleli ili grizli se u nemoćnoj srdžbi proklinjući sami sebe. Jedan je pokazivao ruku, na kojoj su falila četiri prsta i pitao, da li zbog toga može biti vojnikom. A momci, koji su imali zdrava uda, gledali su sa zavišću tu bogaljsku ruku. Bilo je takvih, koji bi dali pola imetka, kad bi mogli dobiti tu ruku.

Štefan Ilčik bio je upravo zaglušen utiscima, koji su navaljivali na nj sa svih strana. U glavi mu je šumjelo i sve mu se okretalo pred očima. Nije znao, kakvog sve to ima smisla; ali, kad je ugledao momke izvan sebe, stalo se u njemu nešto burkati. Riječca »Zašto?« raspleśala se pred njim, razmotavala se kao klupko niti i Štefan Ilčik stade gledati u nju s izbezumljenim očima čovjeka, koji je odjednom oglupavio, izgubio se u nekom bludilištu pravde, koja se razvija protiv njega. Sada je, nesvijesno, počeo shvaćati, da je rat veliko zlo, i da je sve ono, što kapelan Létay kod njih govori o domovini, o kraljevima i neprijateljima — laž. A što je dulje motrio svoju okolinu, postajala je ta laž sve određenijom. Zašto, za koga će poći ratovati ti muškarci, koji imaju kod kuće krda djece? Za

domovinu? A gdje je ta domovina? Nitko ju nije vidio, nitko osjetio. Radili su do iznemoglosti, a domovina im nije pomogla. Nije bilo što da se uzme u usta, a domovina im nije dala. Trebalo je porez platiti; nije bilo odakle, ali egzekutori su došli, pokupili posljednje, što je bilo, a domovina se nije — smilovala.

I za tu domovinu moraju ići ratovati. Jano Slamen ima, na primjer, mladu ženu, bijelu kao mlijeko, ima sinčića, zdravoga kao bukovu kladu, ima gospodarstvo, kuću, sve ima, da bude sretan, ali domovina pruža za njim ruku. Jano Slamen će poći, jer mora, sa svojim žarkim srcem, koje je radosno obuhvaćalo široki, divni svijet; polazi na talijansku frontu, i tamo domovina zaguši tu veliku njegovu ljubav i od tijela, koje je kipjelo životom, učini glupu strvinu.

U toj buci osjeti sve to Štefan Ilčik stostruko. Tu se njegova djetinja duša kao razdvojila: u jednoj je polovici ležao zatvoren stari svijet, svijet naivne vjere i naivnoga mira, a u drugoj se počeo rađati novi svijet — svijet laži i strašne prevare, u kojem je, pod nadzorom najviših poglavarstava, bilo dozvoljeno, pa čak i pod kaznom smrti zapovjeđeno počinjati ta najveća zla, za koja se na drugoj strani i u drugim prilikama, najstrože kažnjavalo.

Kakva može to da bude pravda, koja ima dva lica?

Obuzet tom strašnom oprečnošću, nije Štefan Ilčik ni čuo svog imena. Vojnik ga je morao ponoviti. Zato je ustao, ali, premda je htio nešto reći i nešto učiniti, nije mogao. Osjetio je, kako je pokoran, nizak, malen, slab čovjek sa zatvorenim ustima. Priroda mu nije dosudila, da ulijeva u riječi čuvstva, koja su mu razapinjala srce, da je

mislio, da će pući. Njegovo je srce bilo spojeno s rukama, a te su se tresle, dok je skidao sa sebe odjeću. Kako se razodijevao, tako mu se činilo, da se lišava nečega drugoga, osim odjeće: bilo mu je, kao da razotkriva dušu i prepušta je utiscima, vrijenju, u koje je zapao cijeli svijet: dušu, netaknutu kulturom, nerazbijenu geslima, dušu, kao stablo u polju, koje nije poznavalo umjetnoga gnojiva.

Svrstali su ih u red i tako vodili u treću sobu pred liječnika. Štefan Ilčik nije vidio ništa pred sobom, samo nage šije, ramena, koja su teški dlanovi potezali k zemlji i pleća kao natovarena nevidljivim bremenom. Činilo se, kao da ova tijela gore: soba, u kojoj se čuli samo odlomci rečenicâ, bila je zasićena neobičnom svijetlo-smeđom bojom, koja je predmete tako oživljavala, da su se pričinjali mekani, topli, kao od krvi nabrekli.

Tu je vidio Štefan Ilčik, da nije šala ono, što se čini. Neki momak je istupio iz reda, ali su ga gurnuli natrag, jedan je htio neprimjetljivo iščeznuti, ali vojnik ga je ugledao, smrsio kletvu i pljusnuo ga po licu. »Sposoban... sposoban... sposoban...« odjekivalo je u dvorani, a ta je riječ plesala po nagim šijama poput biča. Jedan je stao zgrbljen, pa su ga udarili nogom odostrag, jedan nije htio pokazati uda, pa su ga nemilosrdno udarili po ruci. Nada, koja je još nedavno skakutala po licima nekih od njih, ovdje je odjednom iščezla i momci su odlazili iz sobe s nekim pepeljastim, ukočenim licima.

»Sposoban!« rekli su i Ilčiku.

I još su ga po šiji pljesnuli. Plećati mladić ponosna držanja svidio im se.

Već je moglo biti kasno poslije podne, kad su unovačeni momci položili prisegu i bili pušteni napolje. Vraćajući se kolima, začuje Ilčik, kako ga netko zove: »Štefane!«

Okrenuo se. Bio je to muž s nabreklim očima. Poduprijevši glavu rukama, još uvijek je sjedio na kamenoj ogradi, a kad se okrenuo, zapitao ga je:

»Ne znaš li, što je s mojim sinom?«

»Već ide i on. Uzeli su ga«, odgovori Štefan kratko.

Komar, jer tako se zvao taj muž, gledao je na čas u nj, ne shvaćajući. I kako je gledao, glava mu je odjednom počela padati i da ga Ilčik nije dohvatio, bio bi možda pao s ograde.

Uzeli su mu sedmog i posljednjeg sina.

IV

Stari Koren, idući jednom iz šume, stigao je do jednog balvana, a kako je išao uza nj, balvan se zakotrljao i povukao ga sa sobom niz brdo. Sa zgnječenim nogama dovezli su ga kući i od tog je vremena skoro uvijek sjedio samo na klupi, kod peći, s rukama, složenima na grudima, a s očima, nepomično uprtim u zrak, u kojima se zrcalila neka siva, vječna zamišljenost.

Tko bi ga ovako vidio, mislio bi, da o nečemu duboko razmišlja. Htjeli su ga na čas razveseliti i govorili su pred njim šale, ali stari Koren, premda je sve oko njega pucalo od smijeha, gledao je nepomično u zrak, ukočeno, kao da ima mjesto lica masku. Činilo se tada, da se ljudi ne smiju na šale, nego kao da su se okladili, da će se Koren nasmijati. Govorili su šale, smijali se, ali je stari Koren dobio okladu: gledao je iznad njih i nije maknuo ni trepavicom.

Sjedio je upravo tako i toga dana, kad su se vrata otvorila i kad je ušla Ilčička, vodeći Ondreja za ruku. Zaustavila se usred sobe, raskoračila i ljutitim glasom viknula:

»Lijepo su vam ga udesili!«

Stari je Koren odmah opazio, da Ondrej nema ruke. Pogledao ga je, ali mu je lice ostalo bez izražaja, kao da se to samo sobom razumije i kao da je on to već odavno znao.

»Dobro došao, Ondreju!« reče, pruživši mu ruku.

Ondrej ju stisne. Majka je u kuhinji čula, da netko u sobi razgovara. Unišla je i opazila Ondreja. Dobro, da joj se lice nije od radosti rasprsnulo.

»Ondrejko moj dragi!« zavikne.

Htjela ga je zagrliti, privinuti k sebi, ali je tada opazila, da Ondrej nema ruke. Ne shvaćajući, gledala je Ondreja, zatim ga uhvatila za prazni rukav, pritisla rukav k licu i počela gorko plakati.

»Boga mi, baš su vam ga udesili«, govorila je Ilčička, sjedajući na klupu do prozora. »Ta on i ne govori.«

»Ne govori? Zašto?« provali iz prestrašene Korenovke. »Što? I govor si izgubio?« zapita ona Ondreja tjeskobnim glasom, kao da ga je htjela prisiliti, da odgovori odrečno.

I stari je Koren bacio svoj zamišljeni pogled prema njemu.

Ali Ondrej je spustio glavu, učinio njom turobnu odrečnu kretnju i umorno sjeo za stol. Bilo je u svemu tome toliko neke neoprostive nepravde, tako grozne optužbe nečega, da se činilo, kao da se taj dom s modrim okvirima prozora, koji su gledali na cestu, morao raspasti na komade. Korenovka se pod tom težinom srušila na krevet i grčevito rasplakala, a stari se Koren pomaknuo, kao da će ustati. Ali sve je ostalo samo pri tome. Dom se nije raspao, a Ilčička, uvidjevši, da ne će biti ništa, odjednom je ustala i počela razdražljivo govoriti:

»Dakle su vam od njega učinili bogalja, požderali su ga. Badava ste ga odgajali. Što će sada? Raditi ne može, čak se ne će ni s kim moći ni porazgovoriti. Bogalj, za cijeli život bogalj.«

Bio je u tom glasu neki naročiti, divlji prizvuk, kojega dosad od Ilčičke nitko nije čuo. Derao je, kao pila i zadirao u dušu. Nije u njemu bilo srdžbe; ta se obratila u zvjersku mržnju, koja je oko sebe šibala svakoga bez iznimke, pa i samu Ilčičku. A Ilčička, prepuštajući se toj mržnji, osjećala je neku zadovoljštinu, olakšanje, kao da s nje skidaju teško breme, koje joj se u posljednjem vremenu sleglo na ramena.

»Da«, govorila je, a lice joj se užarilo nasladom, što može i što ima razloga izreći ono, što osjeća. »Od sina jedinca učinili su vam bogalja. Otac bogalj, sin bogalj... Što ćeš tu započeti, bijedna ženo?« govorila je, motreći Korenovku. »Da, pod stare ćete dane uzeti prosjački štap i poći od kuće do kuće.«

Prodirao je taj glas, pronicao sve nekud do kostiju, ali nitko nije odgovarao. Korenovka je jecala na krevetu, Ondrej sjedio oborene glave, a stari Koren, kao obično, gledao u zrak. Ilčička, ne dočekavši odgovora, obratila se ljutita na Ondreja.

»Ti ni ne znaš, što se tu kod nas radi«, govorila je još srditijim glasom. »Ta tu se sve okreće naglavce. Glad, bolesti na sve strane, blago gine, na vrat nam svaljuju svakojake rekvizicije i đavo bi znao, što sve. Sve propada; ne samo djevojke, nego i žene, koje imaju muževe. Muževi u ratu liju krv, a one tu izvode stvari, da se čovjeku kosa ježi na glavi. Šteta, što si ovamo došao; bolje bi bilo, da si tamo ostao.«

Ondrej digne oči i upre ih u Ilčičku. Vidjelo se, da ga zanima, što se dagađalo u Rastocima za vrijeme njegove odsutnosti.

»Ranostaj je pao na ruskoj fronti«, javio se Koren jednoličnim glasom.

Ranostaj bio je neki bliži rođak Korenovima, zato je stari Koren smatrao važnim, da to saopći.

»Iza njega je ostala hrpa djece«, doda Korenovka, utiruči oči.

Ali Ilčička je još više znala.

»Idu sad gotovo kao prosjaci, bijednici«, progovori. »Čovjek naprosto da zaplače nad njima.«

»Kramara su zatvorili, jer je tobože rekao nešto protiv kralja«, obavještavala je Korenovka dalje.

»Krčmar Aron ga je prijavio, ali mu je netko zato razbio noću prozore. Govorilo se, da je to učinila Kramarova žena; gotovo pola godine vukli su jadnicu po sudovima, dok se nije razjasnilo, da ona to nije učinila. Grozno! Gotovo ne smiješ usta otvoriti. Ako ti ipak nešto iz njih utekne, prijavit će te kakvo njuškalo, koje živi od tvojih žuljeva. Užasno je, što se sve radi! A znate li, što ljudi govore o Hlavajevoj ženi?« obrati se Ilčička svima. U Rastocima je to bila novost, koja je tek nedavno počela kolati. Govorilo se o tom još potiho. Korenovka nije još ništa čula i zato, obuzeta ženskom radoznalošću, pridigla se u krevetu i zapitala:

»Što?«

»Eh«, namršti Ilčička lice, »bolje da i ne govorim. Ta čovjek skoro ne nalazi riječi.«

»Ipak«, stane navaljivati Korenovka.

»Kažu, da je u drugom stanju.«

»Hlavajeva?«

»Brbljarije!« zagrmi stari Koren od peći. Bijesno je šibao očima, ali ih čas kasnije opet upr'o u zrak i lice mu poprimilo običajni kameni izraz.

»To se ne može vjerovati«, odmahne Korenovka glavom.

»Istina. No ljudi tako šapuću.«

U sobi zavlada tišina, u kojoj su se rađali razbijeni komadići misli. Nenadano su nicale, prolazile glavom i zapadale u druge, tvoreći slabi metež predodžaba, koje su iščezavale i odmah se objavljivale u drugim licima. Preskakivali su s predmeta na predmet, kao varava svijetla, osvjetljavali ih tajnom svjetlošću, ali davali im takav izgled, da se nisu mogli prepoznati. U njihovom je svijetlu bilo sve nekako tuđe, neshvatljivo.

Govor o Hlavajevoj nije išao nikome u glavu. Poznavali su je kao mladu, jedva nekoliko godina udatu ženu, majku plavokosog dječačića, živoga kao živo srebro. Imao je velike, modre oči: za svoju je dob bio razmjerno veoma lijepo razvijen, zato joj je svatko zaviđao. Adam Hlavaj morao je također u vojsku. U Rastocima su se ljudi živo sjećali, kad je Hlavaj odlazio. A otada, kad god bi spomenuli pred njom njenog muža, ona bi se gorko rasplakala. Plakala je često po cijele dane i po svemu, što je radila, moglo se vidjeti, da Adama vrlo voli.

Nije prošla još ni godina dana, a tu, gle, u Rastocima počeli su ljudi među sobom došaptavati tu čudnovatu vijest o Hlavajevoj. Nitko nije znao, odakle je došla: držali su je za ružnu izmišljotinu, ali koliko puta je i zabacili, vratila se ona iznova, kao dosadna muha i mučila ih svojom nametljivošću. Htjeli su i Hlavajevu zapitati, ali su se susprezali, jer je u pozadini negdje iza Eve stajao Adam, poznat po svojoj neobičnoj naprasitosti. Eva je dobivala od njega s ruske fronte ružičaste karte i odgovarala na njih u dugim pismima, koja su previrala od nježnosti. Sadržai tih karata i pisama znao je skoro svatko u Rastocima i to je ljude gdjekada sprečavalo, da nisu mogli vjerovati govorkanju, koje je o Hlavajevoj kolalo.

Što je Ondrej cijelo to vrijeme mislio, teško je bilo odgonenuti. Ali kad je podigao oči i upr'o ih u Ilčičku, usta su njegova drhtala od neizrecivoga pitanja.

Ilčička je osjetila, što Ondrej misli.

»Htio bi znati, što je s Kristom Dominovom, zar ne?« zapita ga.

Ondrej potvrdi glavom.

Korenovka iskosice pogleda Ilčičku, ali se u Ilčički opet porodi neshvatljiva zluradost. Znala je, da je Ondrej volio Kristu Dominovu i da ju je htio uzeti za ženu. Ali što su uže veze bile među njima, sve je veća želja morila Ilčičku, da ih rastrgne, da što više ljudi postavi jedne protiv drugih i što više mržnje zasije među njih. Bila je to u njoj neka elementarna želja, koja ju je svaki dan sve više obuzimala. Vidjela je već toliko plača i toliko suza oko sebe, toliko do odvratnosti kukavnih ljudskih lica, koja su trunula u svojoj vlastitoj bijedi i ravnodušnosti, da više nije mogla nikoga žaliti. Htjela ih je podbadati, da na koncu ustanu, stresu sa sebe te negve sudbine, koje su ih vezale uz zemlju i stvarali od njih lutke, da ih istjera iz toga nesnosnoga raja na strme puteve, pune gole pravde. Ići, ma i ranjavim nogama i s razbitim glavama, ali ići dalje, ići više i neprestano ići, pa makar putem postavljali vješala i crna zjala topova, makar se moralo prelaziti preko mrtvacâ... Ilčička, premda je bila nježna majka, bila je u životu pravo dijete svoje zemlje: tvrda i otporna. Taj bezobzirni put vabio ju je neodoljivom silom.

»Bolje da i ne pitaš«, odazva se ona nakon stanke s tom divljom, zveketavom mržnjom u glasu. »Tvoja se Krista vuče s drugima.«

Ondrej se povuče u se i ražalosti se. No Ilčička je istim glasom nastavljala:

»Našla si je druge, ljepše od tebe. A i što si ti? Seljak, koji je osuđen na zobnu kašu, na svoje ruke i na zemlju, koju treba vraški dobro prevrtati, da ne izdahneš na njoj. Krista ima meke ruke, lijepa je, a momci, kako čujem, i žandari za njom luduju. Bit će stražmeštarka, pa se ne će morati mučiti prekapanjem zemlje. Tako ti je to.«

Svi su gledali Ondreja, kako će te riječi na njega djelovati. U sobi je zavladala tišina, okrutna, mučna tišina, koja se zarivala u duše. To je potrajalo dosta dugo. Nato je Ondrej ustao, pošao po sobi, a kad je opet sjeo na klupu, počeo je uzdisati dugo, teško, kao iz pridavljenih grudi.

Uzdasi zamniju, a tišina potraja dalje. Govor se u njoj zamrznuo, zapeo; pod kosim, proljetnim zrakama sunca grijali su se sivi krovovi, mirisala proljetna zemlja, a guske gdjegdje odgovarale jasnim, dugim gakanajem. Bili bi ih čuli i dalje šutjeli, ali se tada sa svijetle, neobično duge ceste začuje slab štropot kola i nesuvislo pjevanje, nalik na raspušteno deranje.

»Već dolaze«, oglasi se netko pod prozorima.

Izišli su na dvorište. Kola su baš prolazila ispred kuće i kad je Štefan Ilčik ugledao svoju majku pred Korenovom kućom, skočio je iz kola i potrčao uz uzvisinu.

»Što je, Štefane?« zapita ga Korenova žena još izdaleka. »Jesu li te uzeli?«

»Jesu«, slegne Štefan Ilčik ravnodušno ramenom, ali mu je glas bio prigušen.

Ilčički ruke klonu, premda je slutila, da će biti primljen. Osjetila je, kao da je zapala u neku čudnu, zloslutnu zamku.

V.

Nakon objeda običavao se bilježnik Okolicky zaključavati u svoju sobu i spavati ili, kako je govorio, »skupljati salo«. To je obično trajalo sat-dva. U kući, gdje je gdjekad bivalo dosta bučno, išli su tada na prstima, šapćući, a kad je kome slučajno iz usta izmakla glasnija riječ, Märka, služavka i gazdarica u istoj osobi, odmah bi podigla prst i opomenula:

»Tiho, gospodin spava!«

Bila je to jedna od glavnih zabrana u kući bilježnika Okolickoga, i teško onome, tko bi ju narušio; to je gospodin bilježnik kažnjavao čangrizavošću, koja se često obraćala u bjesnilo. Kako je bio muškarac u potpunoj snazi svojih četrdeset i pet godina, sa mesnatim, rumenim licem, iz kojega su buljila dva modra oka sa vrlo velikim »bijelim«, naličio je tada razdraženom medvjedu, kojega su izagnali iz brloga. Udarao je pesnicama o stol, lupao vratima i na koncu dohvatio pušku i pobjegao od kuće. Zato, ako je tko došao k njemu s kakvom molbom, sjeo bi u kuhinju i kad je gospodin bilježnik spavao, odsjedio bi tamo i po dva sata nepomično.

Znak, da se gospodin bilježnik probudio, bilo je dugo zijevanje, spojeno s glasnim kašljanjem, zatim teško hodanje po sobi i na koncu dugo dozivanje:

»Marka!«

Marka, koja je obično čekala taj poziv, u brzini bi gotovo polomila noge.

»Molim, velemožni gospodine.«

»Čeka li tko?« zapita bilježnik Okolicky.

Toga je dana čekao u kuhinji seoski knez Vorčiak, pa je Marka odgovorila:

»Da, velemožni gospodine, čeka seoski knez.«

»Pošalji ga unutra.«

Iako se Vorčiak rado hvalio svojim drugovanjem s bilježnikom, kad je unišao, zastao je odmah kod vrata i u neprilici gužvao klobuk u rukama. U malim, stisnutim očima, kojima je nemirno pogledavao čas na jednu, čas na drugu stranu, bilo je nešto bojažljivo, nešto od kretnje čovjeka, koji bi htio sjesti, ali se ne pouzdava u čvrstoću sjedala.

»No, što je novo?« zapita ga bilježnik, pripaljujući čibuk.

»Kao obično, velemožni«, odgovori Vorčiak plačljivim glasom i odmahne rukom. »Kud god dođem, svagdje se tuže na bijedu i na teška vremena.«

»Pa oni i ne znaju drugo«, promumlja bilježnik Okolicky. »Kad je zlo, tuže se, da je zlo, a kad je dobro, psuju, što nije još bolje. To su strojevi za vječno gunđanje. A tko ovaj put među njima najviše gunđa?«

Iz očiju bilježnika Okolickoga bljesnuše zli plamečci.

»No...«

Vorčiak se obazre oko sebe, kao da se boji, da će na nešto stati nogom. I tek nakon duljega vremena odgovori indirektno:

»Ilčički su jučer na stavnji uzeli sina.«

»Tako. Dakle Ilčička?«

»Pa to je svejedno, velemožni, svejednako«, govoraše Vorčiak plačljivim glasom i odmah nastavi: »Imala je samo tog jedinog i toga su joj uzeli. Ne će sada imati nikoga ni da joj pokosi i poveže žito. Doista...«

Pri tome uzdahne. Okolicky ga sumnjivo pogleda i zagrmi:

»Glupost! Domovina treba svako rame.«

Domovina. Odsječeno izgovorena riječ izazvala je u Vorčiaku predodžbu ogromnoga stroja za dro-

bljenje kamenja, ovjenčanoga aureolom netaknjivosti, proti kojemu se nije moglo prosvjedovati. Bila je to kao neka sveta neman, koja je imala pravo na njihove živote, a oni su ih morali davati s dubokom pokornošću pravovjernih. Usta se Vorčiaku zamrznu kod te riječi i on proguta tešku slinu.

»Ja im tako i govorim«, reče nakon stanke. »Što se tu može? Kad mora biti, mora. Badava sve.«

Pošto je bilježnik Okolicky izrekao riječ »domovina«, znao je, da može nastaviti.

»A što je s popisom stoke?« zapita.

»Radimo, radimo, velemožni gospodine, samo ne znamo . . .«

»Što ne znate?« okrene se bilježnik brzo.

»Ima ih takovih, koji imaju — s dopuštenjem — samo po jednu kravicu.«

»No, pa?«

»Ne znamo, da . . . da . . . da li treba da i te popišemo.«

»Što više, to bolje!« vikne bilježnik Okolicky. »Vojska, koja se za nas bori, ne smije gladovati.«

Vorčiak ponizno potvrdi glavom, a bilježnik Okolicky, osjetivši se u svom elementu, postane rječit.

»Ne smije gladovati!« ponovi i uzevši lulu u ruke, stade obilaziti po sobi. »Po zimi i po sunčanoj pripeci ratuju oni za našu sigurnost, liju krv za dobro našega kraja, za našega dragoga kralja. Vojska mora biti sita. Mi, građani, koji smo ostali kod kuće, moramo se postarati za to, upirući sve svoje sile. Moramo se starati za sveopći poredak, za mir, moramo nastojati, da svagdje vlada sporazum, da se ne sije nesloga, da — kad se vojnici vrate, nađu sve onako, kako su ostavili, da . . .«

Ovdje se nečega sjetio i smrknuo se, i kad mu ništa više nije palo na um, mahne mudro rukom i doda:

»Ta vi sve to znate . . .«

»Znam, znam«, potvrdi Vorčiak, koji je sve to od bilježnika slušao već nekoliko puta.

»A znate li, da li se što pogovara u selu?«

Bilježnik Okolicky je po svoj prilici mislio na nešto, što se njega ticalo, jer je upr'o u Vorčiaka ispitljiv pogled.

»No, pa pogovara se, pogovara«, započne Vorčiak sa smiješkom, punim tajanstvenosti, »ali takve brbljarije pošten čovjek i ne sluša.«

»Na primjer, što?«

I tražeći nešto u ormaru, doda bilježnik Okolicky prigušenim glasom:

»Primio sam, naime naredbu, da oštro pazim, što se po selima govori.

Pri tome izvuče bocu s konjakom i natočivši čašice, kucne se s Vorčiakom.

Vorčiak se osjeti veoma počašćen. »Eh, kako grije! Takvoga danas više ne prave«, reče brišući rukavom usta. I tek mu sada pane na pamet, da treba odgovoriti gospodinu bilježniku. Zato stane s jedne noge na drugu, iskašlje se i počne s velikom spremnošću:

»Govore o Hlavajevoj, kako ju izvoljevate poznavati . . .«

»Hlavajeva? Koja?« zapita bilježnik u čudu.

»Onako žustra ženica. Ima i dječačića, ali joj je muž također u ratu.«

»Čini mi se, da je poznam. Mislim, da želi reklamirati svoga muža.«

»Da, da, ta! Ali jedva da će i sada željeti, jer je Hlavaj u takvim stvarima krvav pod kožom.«

»A što je s njom?«

»Pa, eto . . . Muškarac joj je falio«, nasmija se Vorčiak obješenjački. »Što bi drugo.«

»A?«

»I našla si drugoga?«

»Koga?«

»Eh, kad bi se to znalo...«

»Pa kako onda znate, da si je našla muškarca?«

»Lako. Od ničega to ne biva!... Već se i vidi. Barem ljudi tako govore.«

»Jednom riječi: Hlavajeva je spretna žena?« nasmiješi se bilježnik.

»I jest, boga mi!«

»Ali to ipak nije lijepo od nje.«

»Nije, boga mi, nije!« odgovori važno Vorčiak. »No, koliko poznajem Hlavaja, neka Bog bude u pomoći onome, koji s njegovom ženom tako...«

Bilježnik Okolicky se prezirno nasmija.

»No to se teško doznaje.«

»Doznaje se, doznaje. Ako drugi ne će, Hlavaj će svakako doznati.«

»Onda je i rat, a iz rata se ljudi teško vraćaju.«

»Bila bi njena sreća, da se ne vrati.«

»Hm...«

Okolicky se zamisli. Zatim opet ispiju po čašicu. Vorčiak ustane, a bilježnik ga doprati do vrata. Kad ih je zatvorio, reče u sebi:

»Glupani.«

No, nešto ga poče ljutiti. Sjedne k stolu, da nešto piše, ali nije dospio uzeti ni pero u ruke, kad na vratima opet netko zakuca.

»Slobodno!«

Uniđe Marka.

»No?«

»Ovdje je Hlavajeva žena«, najavi, »htjela bi s velemožnim govoriti.«

»Hlavajeva žena?« upre u Marku bilježnik svoje zle oči. »Reci joj, da danas nemam vremena«, odgovori srdito. Ali zatim malo promisli i mahne rukom:

»Neka uđe!«

Bilježnik Okolicky bio je čovjek, koji se umio i svladati, kad je bilo potrebno. Ali to svladavanje nije bilo svladavanje iskrenih muževa u svojim mislima. Bio je to neki zli mir, ulagljiva blagost, koja nije nikako pristajala njegovom glomaznom obličju. Bila je to njegova najopasnija maska, koju je navlačio na lice samo u najopasnijim prigodama. Uzeo ju je i sada, ali ruke su mu se odjednom počele tresti i to tako, da se morao prignuti i položiti ih na stol.

Kad je Eva Hlavajeva unišla, zatekla ga je u tom položaju. Okolicky ju je nemirno pogledao i odmah razabrao, da to više nije ona Eva iz Rastoka, sramežljiva seljakinja, koja na svog pretpostavljenog gleda, kao na natprirodno stvorenje i svaku njegovu riječ drži svetom. Ne, to više nije bila plaha Evica s očima srne, a s tijelom podatnim kao paperje. Danas njeni pogledi nisu bludili. Kad je unišla, pod nježnom su se kožom mlade žene micali neki dotle neviđeni, ocjelni mišići, koji su njezin hod činili odlučnim, a licu joj davali čvrst i odrešit izraz.

Bilježnik Okolicky, ugledavši je u tom stavu, skoro se prestrašio.

»Došla sam, gospodine bilježniče...« započe ona nešto zasopljenim glasom.

Bilježnik Okolicky joj ponudi stolicu, ali Eva Hlavajeva nije sjela. Okolicky je to smatrao za rđav znak, pa je, snizivši glas, započeo laskavim tonom, koji je Eva dobro poznavala.

»No, pa što si mi donijela?«

»Došla sam«, ponovi Eva, kao da silom izvlači riječi iz sebe, »zapitati vas, da li znate, što ljudi u Rastocima govore?«

»Čuo sam«, odgovori bilježnik. »Ali mislim, da ti do ljudskog govorkanja mnogo ne držiš?«

Nato joj čvrsto zaviri u oči i zapita je prigušenim glasom:

»Reci, je li to istina?«

»Jest«, odgovori Eva tupim glasom.

»Glupačo!« drekne Okolicky bijesno, odskočivši od stola.

»Zašto glupača?« upre Eva u nj začuđene oči. »Zar zato, što sam vam se podala? Imate pravo, glupa sam bila, ali... Niste trebali vrata zaključavati!«

»No, ne zato«, umirivao ju je Okolicky.

Morao je opaziti, da se Eva nije samo tjelesno, nego i duševno razvila i da je od naivne seoske guščice, o kojoj je mislio, da se dade mazati kao maslac na hljeb, postala odjednom razumna žena. Probudilo se u njoj vjekovno nepovjerenje fizički zaposlenog čovjeka i bilježnik Okolicky morao je osjetiti, kako mu u svojoj primitivnoj, surovoj sili počinje rasti preko glave.

»Evice, Evice«, umirivao ju je, ali je osjećao, da su te medene riječi već suvišne. Iz njegova odnošaja prema Evi Hlavajevoj nešto je otprhnulo; sad je stajao pred njim tek goli fakat sa svim svojim posljedicama: probuđena žena, s kojom će morat rješavati stvari otvoreno i bez okolišanja. Nije mu bilo do toga: Evu je imao i to mu je dostajalo. Takove je stvari on rješavao vrlo kratko; to je nekako pripadalo njegovom muškom ponosu; bila je to samo jedna od njegovih manifestacija. Ali u ovom su mu se slučaju svalile na put tolike zapreke, da odjednom nije znao, gdje i kako da započne.

U prvom redu je htio, da »neugodna stvar« — kako ju je u duhu nazvao — bude zasad uklonjena i da ne dođe u vezu s njegovim imenom. Vjerovao je, da će vrijeme mnogo na tome izgladiti i on će je tada moći lakše učiniti neškodljivom.

»Dogodilo se, pa što ćemo?« započne on natežući novu strunu, »pa zato držim, da će biti dobro, ako tvoga muža uopće i ne reklamiramo. Rat je strašna stvar i kako se čini, trajat će još dugo. Kugle blude poljima i tko zna, ne će li se koja zabuniti? A onda, Evice moja...«

Bilježnik Okolicky priđe k njoj i htjede ju prihvatiti za ruku, ali Eva odskoči, kao da joj je tko odjednom komad leda za vrat stavio.

»Što? Vi ne ćete mog muža reklamirati?« zavikne ona izvan sebe.

»Kako to ti zapravo zamišljaš?« zapita je začuđeno bilježnik, kome je Evina želja bila neshvatljiva, naročito u njenom novom položaju.

»Tako. Hoću, da mi dođe Adam. Kad se već dogodilo, dogodilo se za Adama.«

Iz glasa Eve Hlavajeve sukljao je prijekor, tvrdokornost i nepopustljivost.

»Zaboga, ako dođe, ubit će te«, plašio ju je bilježnik.

»Makar. Neka! Samo da dođe.«

»A što će biti, ako ne dođe?«

»Mora, gospodine bilježniče. Adam mora doći. Jer, ako ne dođe...« Oči Eve Hlavajeve, one tihe, ponizne oči, u kojima je ležao komad sjevernoga neba, zapalile su se i gorjele tako očajnim ognjem, da je bilježnik Okolicky ustuknuo.

»Dobro, dakle«, reče on. »Kad tako želiš, učinit ću, što mogu, ali samo pod jednim uvjetom.«

»A to bi bio?«

Bilježnik Okolicky zagleda se časak u zemlju, a tad zlim, odsječenim glasom, kao da nešto diktira u pero, nastavi:

»Da moje ime u cijelu tu stvar ne ulazi i da dijete nikad ne dozna, tko mu je otac, jednom riječju: da ja iz svega toga ispadnem.«

»Dobro, nitko ne će doznati«, reče Eeva stisnutih zubi.

On ju pogleda.

I bilježnik Okolicky, htio ne htio, morao je vjerovati, da će ta žena održati svoju riječ.

VI

Kad je udovica Ilčička doznala, da su joj sina uzeli i kad je zamislila sve mogućnosti, koje su s time bile u vezi, osjetila je, da je zapala u opreku sama sa sobom. Bunio se u njoj čovjek, ogorčen zlom, koje je sve preplavilo, ali majka, vječno oprezna, koja je računala sa svim prilikama, ona je tog čovjeka, koji je u njoj tražio pravdu i pravednost, potisnula u pozadinu.

Prilike su se, naime, u posljednjem času tako promijenile, da nije smjela uvažiti drugo, ako je htjela udovoljiti jednome. Premda je htjela poći svojim putem, koji je nemilosrdno vodio do nečega slobodnijega, čovječanskijega, morala je računati s time, da ima sina u godinama, kad se s rasuđivanjem zreloga čovjeka mora već računati. Ilčička je znala Štefana vrlo dobro; bio je od prirode oduševljen mladić: njegova široka, požudna duša svojim je prirođenim razumom upijala u sebe sve, kao spužva. Zato se bojala, da se s tom žarkom dušom ne dogodi nešto, što bi ga dovelo u razdor s okolinom i onda ga, moguće, povuklo u odsudni sukob i sa samim sobom. A da je u njoj pobijedila majka, pomogla je i u nemaloj mjeri pobožnost, koja je prigušavala u njoj instinktivne porive čovjeka i prinuđivala je, da se pokori svesilnoj moći, predavši se volji božjoj.

Inače je to posljednje bilo Ilčički daleko i neshvatljivo. Ona je živjela životom, punim zbilje.

Tako je i odgovarala na različite životne navale neposredno, gotovo protiv volje. Ako je htjela hljeb, morala ga je silom iznuditi iz zemlje; ako je htjela nešto učiniti, morala je zasukati rukave i derati, dok se nije umorila. Zato nije mogla shvatiti, kako je moguće, ne protiviti se zlu, kako je moguće mučke podnositi nepravdu i čekati zadovoljštinu na drugom svijetu. Pa iako je očekivala od tog načina nešto, bio je to samo vijekovima ucijepljeni strah od Boga. Ilčička je vidjela u njemu skoro čudotvorno sredstvo, kao neki zajamčeni lijek.

Mučena tako neobičnim pitanjima, pošla je jednoga dana u župni ured. Bilo je to jednog proljetnjeg prijepodneva, kad je svijetlo sunca još bijelo, kao mlijeko: predmeti su se u njemu smijali mladom srećom, grančice, posute cvijećem, pružale su se, požudne za životom, prema suncu, kao dječje ručice, kao da ga žele natrgati u svoje krilo i pomilovati ga. A u tom su se raskošnom, bijelom zraku glasovi orili dulji, nježniji i ljepši, kao da su ih izgovarala velika, ljubavlju opojena usta.

Ušavši u župni ured, zatekla je Ilčička župnika Mrvu s breviarom u ruci, baš na stepenicama, koje su vodile iz vrta na verandu. Ugledao ju je i okrenuo se i kako je ovako postao malen, siv, sav obliven suncem, naličio je nekom zračnom priviđenju, satkanom od lake pređe svijetla i tame, koja se kao sjena razvlačila po stepenicama.

»Hvaljen!« reče Ilčička, poljubivši ga u ruku.

»Na vijeke, Amen!« odgovori joj istim, suncem ozarenim glasom. »Zdravo! Koje vas dobro dovodi k meni?«

»Nažalost, velečasni gospodine, na svijetu nema više ništa dobra«, odgovori Ilčička.

»Ima, samo se moramo naučiti, da vidimo«, odgovori župnik Mrva naročito smirenim glasom.

Rekavši to, pošao je na verandu, a Ilčička za njim. Posadio ju je na pletenu stolicu, a kad je već Ilčička sjedila, počeo se šetati polako, tiho, kao da ga tu i nema, čekajući, kad će se žena javiti i zapitati ga nešto. Ali tu je teško bilo govoriti. Veranda kao da je bila negdje izvan svijeta: visjela je negdje u zraku, obavijena zimzelenom i iz nje — kad je čovjek sjedio — nije se ništa vidjelo, samo komadić plavoga neba. Pčele, omamljene poplavom svjetlosti, vrzle su se po staklu, poletavale i odmah sjedale na zidove, a uz to su gudile, kao male orgulje, u koje kao da je netko nježno taknuo. Tu, u toj tišini, usta su otkazivala službu; činilo se, da će se svakom riječi nešto razbiti, narušiti poseban zakon i da će se ta tišina pomaknuti i odletjeti. Ali Ilčička nije ovamo došla zbog toga. Na duši je imala toliko toga, da se morala oglasiti.

»Sina su mi uzeli, velečasni gospodine«, započne zabrinutim glasom.

»Čuo sam.«

»I to upravo sada, kad će biti najviše posla u polju. Za dvije nedjelje morat će poći. Ostajem sama, kao prst, velečasni gospodine. A tko zna, da li će se ikada vratiti.«

Ilčički je jezik u ustima rastao, zažarivao se: riječi, zalite trpkošću razrovanoga srca, zadrle su u tišinu i na verandi, sa koje se viđao samo komadić modrog neba, razvi se boj. Župnik Mrva opazi, kako smrtno ranjena tišina izmiče. Bez riječi gledao je za njom i vidio, da se pod modrim nebom odjedanput razotkrilo i razastrlo Piljsko gorje. Upr'o se zato o stolicu i uzdahnuvši rekao:

»Ilčičko, ne trážimo u životu ono, što zadaje bol. Mi nismo ovdje zato, da bismo gledali ljude gdje umiru. Sreća je mnogo veća stvar, a da bismo je mogli zadržati na trenutak i dopustiti, da se za trenutak izgubi. Ona nije ni u vašem sinu, ni u

vama. Vaš će sin otići, ali ne će otići vaš pravi sin: toga vam ne će oduzeti nikakova svjetska sila. A zemlja velite, ne će biti obrađena! Zemlja nekad nije bila obrađena, a bila je ipak zemlja i donosila je sve, što vi danas od nje zahtijevate. Vjerujte mi, Ilčičko, da iz te zemlje ni prašak ne će iščeznuti. Život naš je samo tlapnja naših predodžaba; on je samo tvorevina od nekolikih godina. Rasplinut će se kao magla. Zato, tko traži sreću za trenutak, ne će je naći, a ne će naći ni radosti u njoj.

Ilčička je nepomično sjedila i slušala rečenice, koje su se redale pred njom, kao nijeme pojave prošlih vijekova. Od njih nije ipak razumjela ni slova. To su bile same rečenice, dodir velike, mekane ruke, tišina iz svijeta zvjezdanoga, koja je trajala samo tako dugo, dok su zvučale riječi. No tek što su riječi zamrle, srce se uzburkalo i jezik počeo gorjeti.

»Velečasni gospodine«, započne ona želeći ugasiti razorni plamen i razotkriti do dna ono, što je bjesnilo u njenoj duši, »ja ne znam, ali... Ja ne mogu tako. Ja imam sina, velečasni gospodine, jedinog sina, a sad će mi ga uzeti i možda čak i ubiti. Recite, velečasni gospodine, kako mogu uzeti od mene moga sina? Tko ima pravo na njegov život? Eto, kad to pomislim, onda... Recite, tko može imati pravo na ono, što on nije dao i što mu ne može vratiti?«

Župnik se Mrva zamisli, kao da traži odgovor. Ali on je već davno imao gotov odgovor: utonuo je samo u sebe, da može iz sebe odgovoriti:

»Pustite, Ilčičko, stvari, neka idu svojim tokom! Mi ne ćemo ništa promijeniti na njima. Sve se na svijetu određuje i rješava samo od sebe. Kad biste vi, recimo, i oslobodili sina iz rata, čak, kad biste i sav rat obustavili, oslobodili biste samo sina i obustavili biste samo rat. Stoljetno kolo pošlo bi dalje

bez rata, bez vašeg sina, bez nas, bez cijeloga svijeta, bez . . .«

Župnik je htio dalje govoriti, ali je osjetio, da je sve to suvišno. Sve, što god je mogao obuhvatiti svojim tjelesnim vidom, govorilo je mjesto njega: pčele su se vrzle po oknu, cvijet se na granama bijelio i Piljsko se brdo sa svojim divovskim krivuljama prostiralo nad Rastocima u nijemom stavu uklete nemani. Suvišno je bilo govoriti dalje: sve je to govorilo, a dekan Mrva, gledajući pred sebe, čuo je, kako mu sve odobrava svojim vječnim, nijenim govorom, kako se sve odvija svojim odmjerenim korakom naprijed. I zagledao se u daljinu, a na licu mu se odražavao takav veliki mir, da ga je Ilčička zapanjena gledala.

Nakon toga su govorili još samo o svakidašnjim stvarima: kako se oralo i koliko je zemlje ostalo na ugaru. Bilo je mnogo slučajeva, gdje su se žene, gdje nije bilo muškaraca, same mašale pluga. U Šedlicama izorali su negdje veliki drveni križ i smatrali to za neko neobično nebesko znamenje. To se svakojako tumačilo, samo se župnik Mrva smješkao i dodavao:

»Ne vjerujte znamenjima. Bog, za objavljivanje svoje istine, ne treba znamenja.«

Dugo su se još razgovarali, a Ilčička je otišla iz župnoga dvora još nemirnija, nego što je onamo došla. Osjećala se malena, skrušena i slaba i počela se bojati, jer se osvjedočila, da za održavanje takovih načela, kakove ima gospodin župnik, mora biti čovjek prožet svjetlošću i mirom. A u njoj toga mira nije bilo. U njenim se žilama burkala krv, koju je uskomešao tvrdi zakon života i silio ju da pođe za njim.

Sutradan pošla je k bilježniku. Htjela je pokušati sve, što se bude dalo, da Štefana oslobodi od vojske, da se ne izvrgava svim groznim mogućnostima, koje u ratu na nj vrebaju. Žrtvovala bi pola imetka, čak i više, sve, samo da Štefan ostane kod kuće.

Bilježnik Okolicky bio je u predsoblju i baš se spremao za lov.

»No, a što biste rada?« zapitao ju je u brzini.

Ugledavši toga čovjeka s mesnatim, crvenim licem, htjela se okrenuti i otići, bez riječi, ali kad se sjetila, da nije došla k njemu zbog sebe, nego zbog sina, progovori molećim glasom:

»Došla sam, velemožni gospodine, da pitam, ne bi li se moj sin mogao nekako reklamirati?«

»Gle ti vraga!« izdere se on na nju. »Lijepo bismo izgledali, kad bismo svakoga reklamirali!«

»Ali ja imam samo jednoga«, sklopi Ilčička ruke i upre oči u njega. No bilježnik joj grubo odgovori:

»Nema ništa.«

»Ja bih nešto i platila«, udari Ilčička u druge žice.

On ju pogleda sa strane. Činilo se, kao da jedan čas oklijeva, ali onda plane:

»Nije nego još nešto! Vi mi i tako čitavo selo bunite. Vi ste buntovnica!«

Ilčička ostane kao da ju je munja ošinula. Shvatila je tu riječ kao strašnu uvredu. Obrazi su joj se zarumenili, oči zablistale i da je bila jača, bila bi ga zadavila. Ali, videći pred sobom muškarca u punoj snazi, uredsku osobu, samo zavikne s groznom mržnjom u glasu:

»Zar ste vi bilježnik? Vi niste ni bilježnik, ni čovjek, nego neman!«

Takovu riječ i takovim glasom izgovorenu, nije Okolickomu još nikad nitko u životu rekao. Žile mu nabreknu na čelu, on se okrene i zaleti na nju, ali Ilčičke više nije bilo u predsoblju. Promrsio je strašnu kletvu i vratio se u sobu, jer su mu ruke tako drhtale, da nije mogao ništa u njima držati.

Ilčička se vratila kući i ostala je tri dana kao izvan sebe. Nije ni jela, ni spavala; kad su je što pitali, odgovarala bi nesuvislo i bila duboko zamišljena.

U Rastocima su odmah doznali, što se dogodilo kod bilježnika. U velikom čudu zbog toga, klimali su glavama, jer se kod njih još nije dogodilo, da bi se netko digao protiv oblasti, a najmanje — jedna žena. Kramar je svakako bio čovjek od oka, koji se nije ničega bojao, ali kad je išao bilježniku, već je u dvorištu skidao klobuk. Nagađali su koješta, što bi sada moglo Ilčičku zadesiti, pa su vijest, da će biti vješana, prihvaćali neki sasvim ozbiljno. Nije dakle bilo nikakovo čudo, da je Ilčička u njihovim očima porasla; od neugledne žene, na koju se dotle gotovo nitko nije ni osvrtao, postala je odjednom žena smiona, nebojša, koja pobuđuje udivljenje. »Dobro je uradila. Tako i treba!« šaptali su ljudi, a oči, koje su bile već u beznadnosti utrnule, rasplamsavale su se nanovo sluteći velike, krasne dane, kad će opet moći nekažnjivo dignuti ruke i nepravdu kazniti. Ova želja ih je opet okupila i udružila. Neprijatelji, koji su godine i godine bili u zavadnji, počeli su se približavati jedni drugima. »Samo smjelo! Ne smijemo se bojati!« govorili su povjerljivo i odjednom postadoše blizi, kao rođena braća. Ne bi izdali jedan drugoga ni za što na svijetu. Slušali su, kako Kramar opet grdi kralja, a Korenovka proklinje rat i one, koji su ga skrivili, ali su te riječi postajale svima kao neka sveta gesla. Saopćavali su ih šapćući, kad su išli u crkvu, u polje ili s polja i grudi im se nadimale, kad su ih se sjećali, zažareni ognjem, koji je u njima topio led, pripravljajući ih na novo proljeće i na novi život.

Vrijeme je međutim teklo dalje, proljeće se približavalo koncu: mladići iz Rastoka morali su u

vojsku. Nadali su se i čekali, da će rat prestati, ali sve badava. Rat je divljao dalje, bjesnije i još groznije. Činilo se, da se nikad ne će ni svršiti. Upletale su se u nj sve više nove zemlje, a na poljanama, na kojima su nekad riđi volovi spokojno vukli plug, sretali su se skoro svi narodi svijeta s oružjem u ruci. Gradovi i sela stajali su u plamenu, koji su krvavo bojili obzorje, zemlja je gutala ljudsku krv, a zrak se na milje daleko tresao od strašnih eksplozija, koje su u trenutku uništavale djela stotine ruku. Jecanje i plač odjekivao je svijetom, koji se obratio u ogromnu bolnicu.

A nade na konac nije bilo.

Za tmurnih, crnih noći vlakovi su dalje urlikali, vozeći na bojišta novu momčad, nove topove, novu smrt.

VII

Istup Ilčičke kod bilježnika Okolickoga, koji je uzbudio Rastoke na nekoliko dana, razdrmao je i Štefana. Pomirivši se već potpuno sa svojom sudbinom, iz koje nije vidio nikakva izlaza, kao da mu je odjednom netko pružio smionu, sigurnu ruku i rekao: »Ne boj se, samo pođi!« Štefan Ilčik ju je prihvatio i pred njim se odjednom sve razvedrilo. U tamnu provaliju, u kojoj je čamio, prodrlo je novo svijetlo, nove mogućnosti, pune radosne uzbuđenosti, pod kojima je njegova duša oživjela, a tijelo zadobilo prijašnju napetost.

Postupak njegove majke iznenadio ga je. On je znao, da je njegova majka žena odlučna, koja ne trpi otpora, ali da bi se digla i na bilježnika, nije mogao nikako zamisliti. Zato je ona porasla pred njegovim očima i Štefan je počeo u njoj gledati nešto više od majke. Čuo je, kako se ljudi miču i počinju razmišljati; to je sve djelovalo na njega po-

put iskara, koje padaju u barutanu. Da. Oduprijeti se, pokazati pred nečim otpor i ne dati se, — ozvanjalo je u njemu životnom silom. »Ne dati se!« bilo je saznanje njegovoga mladoga, punoga žića, koje je žudjelo za svjetlosti i srećom.

I kad je ugledao, kako se zemlja pred očima pomlađuje, počela se u njemu rađati smjela odluka. Vidio je travu, kako izbija iz zemlje nova, mekana, lijepa; vidio je drveta, kako razastiru pod sobom sjenu. Sve je živjelo, sve se micalo smiono izbijajući u život, koji nije poznavao zaprekâ. Probijao se iz zemlje, lomio pećine, pustinje preobražavao u rodnu zemlju, odstranjivao zapreke i živio drsko, bezobzirno i nemilosrdno. A on, koji je došao na svijet da živi, mora poći onamo, gdje je smrt samo glupi slučaj zabludjele kugle, a ne vječni zakon prirode.

Kad je Štefan Ilčik sve to spoznao, bilo mu je, kao da su u njemu zapalili zublju. »Živjeti, živjeti!« brujao je u njegovim žilama krik života. I tada je u njegovoj glavi sijevnula sitna, divlja misao:

»Uteći ću!«

Piljska mu se planina radosno nasmiješila i slegla divovskim ramenima. »Hodi, hodi!« dozivala ga. »Ovdje imao dosta skrovišta. Sakrit ću te tako, da te živa duša ne će naći.«

»Idem!« odazva se Ilčik. Srce mu je zakucalo, kao zvono i poletjelo k onim ružičastim goljetima, k onim sivim pašnjacima i zelenim šumama, gdje se sve tako tiho rađalo i tako tiho umiralo, kao u kakvom krasnom, slatkom snu.

Majci ipak o svemu tome nije rekao ni riječi. U svom momačkom zanosu, koji nije poznavao zaprjeka, mislio je, da će mu ona to odobrit i čak se obradovati, kad dočuje, na što se odlučio. Bilo mu je sve to tako jasno, tako prirodno, kao kad bi netko na njega navalio s nožem u ruci, a on od-

skočio u stranu, da izmakne ubodu. Gledao je sve s ružičaste strane: Piljska planina bila je kao neko veliko naručje, u kome je prestajala svaka nesigurnost i gdje je svega bilo u obilju. Mladačka fantazija nije se dala ničim zastrašiti.

S punom glavom takovih osnova odlučio se jednoga dana, i pošao k Matuzima i dozvao Vavrinca, vršnjaka, koji je bio skupa s njim unovačen, u drvarnicu. Kad su se tamo našli, pritvori Štefan vrata, osvrne se, da se nitko ne bi desio u blizini, sjede na kladu i zapita Vavrinca:

»Slušaj: imaš li ti volje ići u rat?«

Vavrinec slegne ramenima.

»Nemam, ali što da radim?«

»Uteci!« zašapta Štefan strastveno.

Vavrinec se nasmija.

»Kuda?«

»U Piljsku planinu.«

»Kad bi to samo tako bilo«, tužno razvuče Vavrinec riječi.

»Zašto?« pogleda ga začuđeno Štefan.

I stade mu pričati sve zamamno, onako, kako je to on za dugih noći složio. Govorio je o špiljama, o šumama, o slobodnom životu pod golim nebom s nekom živahnošću, koja je na Vavrinca silno djelovala. Bilo je sve to tako lijepo i smiono. Široki lûk Ilčikove fantazije zahvatio je Vavrinca, prenio ga u taj svijet kao pero. S udivljenjem i dugo je gledao Štefana i lice mu se pomalo ražarilo od ushićenja. Uhvatio ga je za ruku i potresao njom rekavši:

»Dobro. Puklo, kud puklo!«

Nakon stanke zapita:

»Samo nas dvojica?«

»Misliš li još na koga?«

Matuz je već mislio na čitavu četu, ali je postao skromniji i rekao:

»Bilo bi bolje, da smo trojica. Kad bi Hovanec...«

Nekad, dok su još išli u školu, njih trojica su sjedili u istoj klupi. Vezale su ih različite uspomene i tučnjave, dječje pustolovine u vezi s kruškama iz učiteljeva vrta. Možda su se zato i voljeli kao rođena braća.

»Ja ću poći k njemu«, reče Ilčik gorljivo.

Još su časak govorili o svom bijegu, a kad je Štefan odlazio, lice mu je gorjelo.

»Ali da nisi nikome ništa rekao!« zapovjedi on Vavrincu s vratâ.

»Ne boj se«, umiri ga Vavrinec.

Odmah nakon toga pođe Štefan Ilčik Hovancu. Sretne ga na cesti, gdje je upravo žurio u polje. Pridruži mu se i sve mu ispriča, ali se s Hovancem teško o tome govorilo. Nije htio ni čuti o tome, nego je čak i Štefana odgovarao, da ne počinje s takvim glupostima. Ilčik je morao dugo govoriti, dok mu je uspjelo visokog mladića barem donekle nagovoriti.

»A što, ako nas ulove?« zapita Hovanec bojažljivo.

»Ne će nas uloviti. Znam takova skrovišta, da nas nitko ne će naći«, uvjeravao ga je Štefan već po deseti put.

»Ali ni jesti ne ćemo tamo imati ništa.«

»Imat ćemo, ho-hoj! naročito ljeti. A kad ne bude ništa, uzet ćemo od kuće.«

»A zimi!«

Sada je već i sam Ilčik počinjao uviđati kojekakve zapreke, ali ih je odbijao, kako je najbolje znao.

»Što se toliko bojiš?« govorio je Hovancu, ali je osjećao, da time bodri ujedno i sebe. »Ta već su ljudi tako živjeli. Živio je tako Janošik, tako je

živio i Klinovsky na Oravi, koji je orobio poljskoga kralja Vladislava II. Cijelo čudo ih je tako živjelo, a...«

»A zar smo mi razbojnici?«

»Zašto bismo zato bili razbojnici? Mi ne ćemo nikoga robiti, a ne ćemo ni krasti.«

»Ali to tako izgleda.«

Ilčik se mnogo natezao s visokim i suhim mladićem, ali ga nije mogao pridobiti. Činilo se, kao da se riječca »ne« uporno zabila Hovancu u grlo, pa čeka samo na zgodnu priliku, da uzmogne odande iskočiti i razbiti sve Ilčikovo naprezanje. Ali se Ilčik nije dao lako odbiti. Toliko mu je toga nagovorio, da Hovanec na koncu nije znao, što da rekne, pa je samo klimnuo glavom.

»Vidjet ću«, rekao je. »Moram o tom još razmisliti.«

Ilčik se radovao, što je barem toliko postigao. Znao je, da se Hovanec dugo odlučuje, ali kad se na nešto odluči, onda zna biti ustrajan i žilav.

Dolazili su dani, puni uzbuđenja. U sveopćoj zabuni punoj zlih slutnja, nesreća i uzbuđenja, osjećali su se svi kao potočić, koji se istrgao iz velike rijeke i započeo sam sebi probijati put. Dok su se drugi spremali na odlazak od kuće s uvjerenjem, da se možda nikad više ne će vratiti i bili su potpuno utučeni, išli su ipak vedra lica i šalili se tako, da je to već bilo gotovo sumnjivo.

»Vama, kako vidim, nije žao, što odlazite«, zapitao je knez Vorčiak Ilčika, kad ga je jednom sreo na putu kući.

»A zar bismo, kneže, morali plakati?«

»No, ne biste baš morali plakati... Ali ipak...«

»Što je kome suđeno, tome se ne da umaknuti«, nasmija se Ilčik.

»Tako je, tako, sinko!« odvrati mudro knez.

I koga god je poslije toga sreo, svakome je govorio:

»Taj mi se Ilčičkin deran baš sviđa. Pravi momak! Ni rata se ne boji!«

Kad bi mu se kasnije netko potužio, što mora poći, odmahnuo bi knez samo rukom:

»Ah, šta!« govorio je. »Pogledajte Ilčičkina sina. Ide u rat i — smije se.«

Ilčička se divila gledajući Štefana i donekle se radovala, što njen sin nije kao drugi. Bilo joj je ipak sumnjivo, da on noću često odlazi od kuće i da se vraća tek ujutro. No mislila je, da se radi o kakvoj djevojci i ostavljala ga u miru. »Neka se nauživa mladosti, jer tko zna, da li...« pripovijedala je Korenovki s dobroćudnim smiješkom. Ali kad je opazila, da se iz kuće gube različite stvari i da je nestalo i sjekire, natjerala je Štefana u škripac.

»Gdje je sjekira?« zapitala ga jednom iznenada, gledajući mu prodirno u oči.

»Sjekira?« promucao je Štefan, iznenađen brzim pitanjem. »Koja?«

»Ona s kovanim toporištem.«

Štefan se stade sa sobom boriti, da li bi sve priznao, ali ga je nešto od toga zadržavalo. Trgnuo je zato ramenima i odgovorio:

»Potražit ću je.«

U Rastocima bilo je od dana do dana sve više plača. Odlazak novakâ opasno se približavao; majke su polazile s uplakanim očima od kuće do kuće i tužile se — kao obično — na sudbinu, koja ih tako nemilosrdno baca u bijedu. Bili su to razgovori bez kraja i konca, prekidani plačem, koji je upaljivao oči, iznakazivao lica. Strašno raspoloženje ih je obuzimalo. Nije im se dalo ni ustati, nego samo dalje govoriti, omotali se tim govorima i utonuli u njima samo da ništa više ne vide i ne

čuju. Ali su dolazile večeri, nekako tamne, puste večeri; kod kuće je stajao posao i željeznim ustima neumoljivo dozivao.

Ljudi, hoćeš-ne ćeš, klonuli i skršeni, morali su jesti.

Brojalo se: još nedjelja, još pola nedjelje. I vrijeme, kao da je netko gutao. Dani su prolazili u tom metežu, kao sati i u Rastocima odjednom odjeknu ona strašna i zla riječ:

»Sutra...«

Kola, kojima su se trebali odvesti do željezničke stanice, bila su već pripravljena, konjima nasuta sječka, već se tovarilo. Majke su tražile brašno i s plačem pekle hljebove za put. Htjele su ispeći što bolje, ali pšeničnog brašna nije bilo, samo kukuruznog. Kupile su zato kukuruzno i zamijesile, ali su se hljebovi u peći raspadali, kao pijesak. Izvlačile su ih na komadiće iz peći i zalijevale gorkim suzama.

»Bože, Bože, što ću mu dati na put?« čulo se kako gdjegdje nariču. Naricaljke su se prepletale i šibale kao bić one, koji su odlazili. Zasijecale su se u tijelo, koje se propinjalo pod njima.

Sedmik, sjedeći na klupi, kad je čuo to naricanje, udario je pesnicom po stolu i zaškripao zubima.

»Ne ću poći. Boga mi, ne ću! Neka rade sa mnom, što ih je volja!«

Prkosno je gledao pred sebe, ali dok je tako gledao, oči su mu se odjednom zastaklile i oborile k zemlji. Stisnutom je pesnicom podupr'o glavu, ali ni ta ju nije mogla podržati.

»Prisega!« protisnuo je kroz zube. Pred sobom ugleda sto mladića, kako odgovaraju ukočenim usnama: »Tako mi Bog pomogao!« i Sedmik klone. Ruke mu omekšaše i spustiše, on ustane i nesigurnim korakom izilazeći, poče šaptati sam sebi:

»Bog tako hoće, Bog tako nalaže...«

Da. Tako je rekao i kapelan Letay u nedjeljnoj propovijedi. »Bog nalaže . . . Domovina zove!« Te su riječi okivale drhtave ruke kao okovi. Ruke, sapete njima, bile su nemoćne, kao komadi gnjiloga drva. Mataj-Dolný je obilazio po selu, proklinjući čitav svijet. Mička, kad god bi zašao za kuću i vidio očinske zgrade, otirao je rukavom oči. U Sedlicama je majka jednoga novaka sišla s uma. Jedini sin bogatoga gazde Pavlačka u Lazuhima, došao je istoga dana s velikom ranom na nozi. Govorio je, da je sjekao drva i ranio se, ali žandari su ga odveli. Pošao je u bolnicu, a odande morao na sud zbog samopovrede tijela, koje se tada strogo kažnjavalo. Naravno: on je bio državna svojina, pa je država mogla s njim raditi, što god je htjela.

Tako je došla i posljednja večer. Bila je tmurna, tamna i nevesela. Po Rastocima su cijelo poslije podne hodali žandari, pazeći na red. U kućama je vladala grobna, zloslutna tišina.

Ilčik se s Matuzom već bio dogovorio. Trebali su se sresti iza sela, po zapadu sunca i odande šumom proći do Piljskih planina. Sve je bilo pripravljeno: imali su uza se svaki po jedan oštar nož i dvije puške nabojnjače sa nešto baruta. Matuz je bio odličan strijelac, pa se već unapred radovao lovu.

Uteći su htjeli noću.

Ilčik je došao pred večer kući. Kad je vidio, da majka priprema stvari za put, sjeo se na klupu za stol, nasmijao se i rekao:

»Majko, ne trudite se.«

Pogledala ga je u čudu.

»Zašto?« zapitala je otegnutim glasom.

»Ja ne idem.«

I smješkao joj se u očekivanju, da će ga zagrliti i da će mu reći: »Dobro, sinko, ne idi.«

Ali Ilčička ga nije zagrlila. Ruke su joj klonule i ona je zalomila njima.

»A da kamo misliš poći?« zapitala ga je, ne skidajući pogleda s njega.

»U Piljske planine.«

»U planine?«

»Da.«

Ilčički se oči zakrijese. Izobličena, s otvorenim ustima gledala je u sina: pričinjao joj se veći, snažniji i ljepši, no ikad. Na licu mu se zrcalila odluka, odražavajući takvu smjelost, da je već htjela skočiti k njemu, zagrliti ga i reći: »Dobro. Ne idi!« Ali se tad odjednom zakolebala. »Bjegunac, dezerter« — padoše joj na um te strašne riječi. Pa ako ga žandari i ne ulove, bit će dovijeka žigosan kao izdajica, krivokletnik i gonjen kao divlja zvijer s mjesta na mjesto. Rat? Tko zna? Možda će se do onda svršiti, pa ne će ni morati ići na frontu. Zato mu se zagledala u oči i čvrstim glasom rekla:

»Ne, Štefane. Ne ćeš poći u planine!«

»Zašto?« provali iz Štefana, kome se činilo, kao da ga je netko spopao za gušu.

»Zato. Ne možeš. Ne smiješ«, sjekla je Ilčička riječi. »Ne mogu dopustiti, da moj sin bude krivokletnik . . .«

Rekla je još koješta, ali su druge riječi bile prazne i bezvučne. Osjećala je, da sama laže, da vara sebe i sina, da govori neku naučenu krasnu laž i da ga prisiljava na nešto, što i sama proklinje iz dna duše. Osjećala je, da se ne bi osvrtala na te riječi, da je na Štefanovu mjestu. Oprla bi se cijelom svijetu, ma to platila i životom, ali Štefana ne bi smjela izvrgnuti toj opasnosti, makar joj se ona činila lijepom, smionom i makar znala, da će se tek tada svršiti rat, kad ni jedan od novaka ne bude htio ići. Sve badava: u njoj se probudila majka, a ta je bila sebična; silila ju je, da priguši u sebi

čovjeka, da se pokori i da se odrekne svega, samo da sin ne bude izvrgnut opasnosti.

Nije mogla drugačije.

Nije joj se dalo.

Nije znala inače.

Ona joj je laž nekako protiv volje izletjela iz usta. Htjela ju je zadržati, udušiti u sebi, ali Ilčička kao da je tada potpuno izgubila vlast nad njom. Laž je htjela dalje, a s njom i sve nade, sva vjera u bolju budućnost, sve, što ju je dotle podržavalo.

Štefan ju je dugo slušao. Pred očima mu se zamaglilo i on reče:

»Kad baš hoćete . . .«

Slegnuo je ravnodušno ramenima, no osjećao je, da pada u neki nemilosrdni, grozni bezdan.

VIII

Kriste Dominove nije se osobito dojmilo, što se Ondrej Koren vratio; trgnula je samo ramenom, zategla usnice i cijelu je stvar sa svoje strane smatrala svršenom, premda su je znanci nagovarali, da Ondreju opet priđe. Krista Dominova se nerado pretvarala. Bila je mlada, lijepa, sa smeđom bradavicom na desnom obrazu i kad su joj mladići počeli udvarati, brzo je došla do saznanja, da je nešto više od svojih vršnjakinja. Kako je bila jedinica, roditelji joj ništa nisu uskraćivali. Pod toplom skrbi roditeljske ljubavi, Krista se razvila, kao cvijet na rubu oranice, s veselim ptičjim pogledom na svijet, koji je pred njom ležao kao krasan, sunčanim zrakama obasut vrt. Krista je uletjela u nj s radosnim klicanjem djeteta, koje se ne može dosta nadiviti: sve je milovala i sve obuimala žarkim pogledom, koji nije poznavao granicâ. Bila je, kao leptir, koji je izletio pod nebo. Zrak i svijetlo su je tako opojili, da joj se glava doskora zavrtjela od uživanja.

Oblaci, koji su visjeli nad svijetom, nisu je uznemirili. Rat i sve što je bilo s njim u vezi, bilo je njoj ravnodušno. Znala je samo, kako je život divan i kako sunce toplo grije. Kad je zarana izlazila napolje i ustavljala se na trijemu, osjećala je, kako joj krv struji žilama i kako joj se grud od nepoznate čežnje nadimlje. Tada bi željela obuhvatiti svemir i privinuti ga čvrsto na grudi.

Krista Dominova nije bila stvorena za posao. Ruke je imala nježne, kožu meku, njen cijeli tjelesni sustav bio je nekako dražesniji, bez one seljačke nezgrapnosti, koja dolazi od teškog seljačkog rada. Kao da je bila neka rijetka iznimka. Zato se i govorilo o njoj, da je »kukavičje dijete«, pa se i sâm stari Domin gdjekada nje odricao. Mladiće su opominjali i upozoravali, da je loša radnica, koja nije žena za seljaka. »Djevojka samo za paradu«, posvud se govorilo i svagdje su je smatrali nekim izrodom, koja je samo slučajno izrasla među njima i primila Dominovo ime.

No mladići se nje nisu mogli odreći. Bilo je u njoj nešto što ih je k njoj upravo gonilo i izazivalo među njima gotovo bolesnu ljubomornost. Udvarati njoj, bilo je za svakog mladića odlikovanje, pa su zato dolazili k njoj kao muhe na med i tako je dolazilo među njima do tučnjave, u kojoj je katkada i krv potekla.

Ondrej Koren se rasplamsao prema njoj istinskom ljubavi, prostranom, kao krilo gore. Bio je ozbiljan i dosta imućan momak, tako da bi Dominovi — siromašni kao crkveni miševi — taj brak morali smatrati za čast. Ispočetka se Ondrej i Kristi sviđao: bilo je u njemu nešto tako iskreno i

duševno, iz cijele je njegove pojave strujalo toliko te prvotne čovječanske sile, da je Krista s nasladom mislila, kako će mu se baciti na silna ramena, koja nisu poznavala kolebanja i koja će ju sa sigurnošću ponijeti kroz život. Ali došao je rat, a stara uzrečica »daleko od očiju, daleko od srca«, obistinila se od riječi do riječi. Krista se počela igrati s drugima i u toj žarkoj igri krvi spoznala je, da u njoj ima mnogo više ljubavi, nego što bi je jedan jedini muškarac mogao istrošiti. Radovala se, ako je svakome mogla dati nešto od svoje ljubavi, svakoga opojiti i opojenoga vidjeti uza se.

Uvidjela je doskora i to, da je previše osjećajna i da priprosta ljubav seljaka njoj ne bi dostajala. U njoj se nešto skrivalo, što je težilo za mekim rukama, koje bi savršeno svladavale doticaj: težila je za dugim, drhtavim riječima, u kojima se skriva zagonetnost i mekoća tame, za nasladom, koje joj nitko u Rastocima nije umio pružiti.

Gonjena ovom čežnjom, počela je Krista misliti na žandare.

Idući jednoga dana iz crkve, srela je žandarskog stražmeštra Angyala. Angyal je bio suhonjav momak odnekale iz okolice Budapešte: imao je crne oči, podrezane brčiće i duge tanke prste. U Rastocima je bio već duže vrijeme, pa je znao slovački i rado govorio. Osobito je volio šale, za koje je imao mnogo smisla. Govorio ih je biranim riječima; kad su se ljudi tim šalama smijali, Angyalu su se krijesile oči, kao dva ugljena, pa se udarao po stegnima uz ponavljanje svoje uzrečice: »Ej a láncos lobogóját.« (Zastavu ti lancima privezanu.)

Kristi su se sviđali njegovi dugi, savinuti prsti, koji su se nježno doticali svega. Kad je govorio, slušala ga je pažljivo, a kad ga je toga dana srela, oslovila ga je s onom seoskom srdačnošću, koja i nehotice zagrijava:

»Kuda, kuda, gospodine stražmeštre?«

»Ah, Kristinka«, nasmiješi se on.

Tada je opazio, da je Krista za seljakinju previše nježna, da ima krasne i tople oči, dvije jamice na obrazima i sjajnu bradavicu, koja od veselja podrhtava. Uhvatio ju je za podvoljak i opazio, da je punašan, a koža da je na njemu kao baršun meka. I on, zadivljen, primijeti:

»Kako si ti lijepa, Kristice!«

»To su mi već mnogi rekli.«

»Onda se barem ne varam«, nasmiješi se on njenoj djetinjosti. »A kud si pošla?«

»Kući, iz crkve.«

»Azt a láncos lobogóját, dakle iz crkve?« šalio se s njom, kao s malom djevojčicom.

»A vi, gospodine stražmeštre?« zapita ona.

»Šećem se«, odgovori on. »Ako dozvoljavaš, otpratit ću te.«

»Ako dozvoljavaš...« To je zvonilo u Kristinim ušima, nenaviklima na takav govor, kao riječi iz priče. Nije ni znala, što bi na to odgovorila. Ali su joj oči govorile prilično jasno. Angyal ih je razumio.

Išao je s njom i razgovarali se. Njena je veselost prelazila na Angyala i tako ga raspalila, da ju je doskora upitao:

»A imaš li dragoga?«

Krista vragoljasto uzdahne:

»Nemam, gospodine stražmeštre.«

»Hm...«

»Ali vi, zacijelo, imate dragu?«

»Odakle bih je imao?« odgovori Angyal pun osjećaja. Krista ga pogleda, a oči joj zablistaju.

»Nemate?... A zašto je ne potražite?«

»Zato, što bih htio naći jednu, kakova si ti.«

»No, a zašto ne biste mogli naći takovu?«

Rekla je to doduše dvolično, ali tako prirodnim glasom, da Angyal nije znao u prvi mah, što bi mislio. Bili su već pred kućom Dominovom. Krista je, smijući se, pobjegla, a Angyal, gledajući za njom, udario se po stegnu i viknuo iznenađeno:

»Azt a láncos lobogóját!« . . .

U žandarsku se stražarnicu vratio malo zamišljen. Sa mrzovoljom se zagledao u bijele uredske zidove, gdje je život prolazio, kao u krletci, gdje ništa nije grijalo, gdje je svaka riječ imala hladan, ocjelni prizvuk zapovijedi. Na vješalicama razvješene uniforme, pojasi, naredbe, a među njima ravnodušno lice Franje Josipa I., nisu mogli pokrenuti ni jedne jedine vesele misli. Život je među ovim strogim zidinama tekao, kao vječno navijeni satovi: umarao je odmjerenim ritmom. Treznoća prodirala je u sve lijepo, što bi ovdje moglo nastati, i sve se hladno umrtljavalo, budeći u ljudima onu vrstu uredske surovosti, kojom su izvršivali svoju službu.

Počevši od te nedjelje, Angyal je češće mislio na Kristu, iako kao čovjek, naučen hladno rasuđivati, nije onom susretu pripisivao nikakva posebna značenja. Ali pitanje: »No, a zašto je ne potražite?« neprestano ga je peklo i budilo u njemu divne nade: »Zašto da se s njom ne pozabavim?« razmišljao je i u tome nije nalazio ništa zabranjeno. Za njega je to značilo samo promjenu jednoličnoga života, koji je on ispunjavao službom i erotičkim doživljajima; nešto, na što je mislio da ima njegova susprezana muškost potpuno pravo.

Sreo se zato s Kristom Dominovom jedanput i drugi put postajkujući s njom pod prozorima i tako pružajući priliku za razne brbljarije, kojima Rastoci nisu škrtarili. Nikle su kojekakve priče u različitim oblicima praveći samo zlu krv i donoseći

Kristi prezir. Govorili su joj to i u lice, ali se ona na to nije mnogo obazirala. Bila je kao gorska bujica, koja ne poznaje preprekâ; srljala je napred, ne mareći za posljedice.

Dominovima, naravski, to nije bilo po volji, ali oni su bili slabi ljudi i njihovo je nezadovoljstvo izbijalo samo u psovanju. Psovkama su joj napunili uši, ali Krista im je brzo začepila usta plačem ili kakvom oštrom riječi. Nemoćno su gledali njeno ponašanje, a jedini stari Domin znao je zaklimati glavom i promumljati nešto u brk.

»Trebala bi biti nježnija prema Ondreju«, rekla joj je jednom majka, pošto je Ondrej Koren proveo kod kuće već nekoliko nedjelja. »Još uvijek te voli. Uz njega ti ne bi bilo zlo.«

»Ja ne ću muža bogalja«, odsiječe Krista.

»A što ti upravo hoćeš, djevojko?« uplete se u razgovor i Domin, već razdražen neprestanim klevetama.

»Muža, kakav mi pristaje. Ne želite valjda, da se ja patim poslovima od jutra do mraka, a on da se kraj peći prevrće s boka na bok?«

»On je gazda. Ima zemlje.«

»Neka mu bude! Ja mu ne zaviđam.«

»Nadam se, da ipak ne ćeš s tim žandarom . . .«

»A što, ako hoću?« odgovori ona i prkosno se zagleda ocu u oči.

»S takvim nikogovićem?« izbije iz Domina prigušavana srdžba. »To ja ne ću dozvoliti?

Zatim doda:

»Već je i onako dosta govorkanja.«

»Neka govore, što hoće . . . Baš zato . . .«

Izrekavši to, Krista se gorko rasplače i pobjegne, kao da ju je vjetar odnio.

»Ne smiješ s njom tako govoriti . . . Znaš, kakva je«, prigovori mu žena u kuhinji.

Domin je, doduše, smrsio kletvu i tresnuo vratima, ali tek što se našao sâm iza vrata, objesio je glavu i skutrio se.

Ondrej Koren, idući iz crkve, sretao je Kristu nekoliko puta, no ona mu je uvijek spretno izmakla. Ali je on bio muž, koji nije volio neodređenosti. Želeći da bude načistu sa svojim odnosom prema njoj, dočekao ju je jednom tako, da mu nije mogla pobjeći. Krista se ustavila pred njim zasopljena, užarena i kako ju je ovako ugledao sa smeđim madežom na licu, s velikim, toplim očima, svu zbunjenu, pričinila mu se još liepšom, nego nekad. Iz nje je strujala opojna mladost, koja je zanašala na prvi pogled. Pred Ondrejem iskrsnu prošlost, puna sreće, puna ružičastih sanja i osnova za budućnost; srce mu se stalo nadimati i uzburkavati, penjući mu se do grla i on htjede kliknuti »Kristo!« kao da ju je tim glasom želio trgnuti na grudi.

Ali tada osjeti, da su mu usta prazna i da u njima nema ničega... Neizrečeno ime pripilo mu se o nepce, zakolebalo se i ostalo tamo viseći kao nijemo zvono. Gledali su dugo jedno u drugo, a Ondrej Koren uvidi, da je nemoćan, kao dijete. Imao je mlado srce, u kome je kipjela ljubav, ali sadržina toga srca bila je zakopano blago, nerazjašnjiva zagonetka; njegovo osjećanje bilo je bezvrijedna, neuporabiva stvar...

IX

Već možda treći put popisivali su stoku u vranovskom kotaru. Ljudi, ispaćeni i okradani sa svih strana, gledali su to popisivanje s nemirom, koji im se zrcalio s lica i iz očiju i davali oduška u sve glasnijem mrmljanju. Što se radilo, bilo je doista već surovi cinizam: gospodarima su, istina, plaćali za

stoku, ali novac nije imao vrijednosti, jer za nj nisu nigdje ništa mogli kupiti. Gubeći stoku, gubili su upravo sve, na što su još mogli računati. Gubili su svoj potporanj i ostajali kao drveta u polju, kojima je podrezano korenje. Tako, opljačkani od državne vlasti, padali su na plitko tlo siromaštva, koje ih je pomalo, ali sigurno, tjeralo u strašnu šumu prosjačkih štapova, gdje su se potpuno iskrvavili.

Ipak se nije ništa moglo učiniti. Vojska je morala biti sita. U selima, u kojima je mrmljanje poprimalo opasne razmjere, pomolili su se žandarski bodovi i pod njihovim jezovitim ljeskanjem zamirali su protesti. Uzalud su se pesti grčile, uzalud škripali zubi: domovina se morala ljubiti, makar i uz škripanje zubi.

Popisivanje u Rastocima provodili su seoski knez Vorčiak, žandarski stražmeštar Angyal i općinski odbor Jano Kurnjava, muž, koji je u jednu nogu hramao, ali je bio ipak živahan, kao vreteno. Zvali su ga općenito »Jonaš«. Govorilo se o njemu, da ga je ispljunula golema riba kit, koja je u svoje vrijeme zabludila u Rastoke. Kako je tamo kit dospio, nije nitko umio objasniti, jer je kroz Rastoke tekao samo bistri gorski potočić, u kome se ni grgeč nije dobro osjećao. Kurnjava je udarao u oči već i svojom vanjštinom: lice mu je bilo nakrivljeno na lijevu stranu, po svoj prilici zbog toga, što mu je gospodin Bog odmah kod poroda jednu prilijepio; oči je imao pod pokretnim obrvama malene i zle, iz kojih je izbijala podmuklost. Za sve je imao svoje naročito mišljenje, prožeto obješenjačkim humorom. Tomu su pristajale i smiješne kretnje, koje su pobuđivale ljude na smijeh i u ovim najozbiljnijim časovima.

Svakoga je u trbuh poznavao. Osjećao se veoma počašćen, što mu je povjereno popisivanje stoke.

Zato se obrijao, obukao svečano odijelo i tako pošao sa seoskim knezom i sa stražmeštrom po stajama. Bio je to dosta naporan posao: Vorčiak je cijelim putem lamentirao, Angyal mrko gledao i kleo, a jedini Jano Kurnjava bio neumoran. Trčkarao je, zabacujući hromu nogu, maljušan, smiješan, zbijao je šale, otvarao vrata stajâ i razgovarao se sa stokom, kao da ga ona razumijeva. Ali Kurnjava je volio životinje. Znao je, kakva je koja krava i koliko mlijeka daje, kako je koji konj star i kako tegli. Znao je i za tajne staje. Odavao ih je nemilosrdno i privlačio na sebe gnjev i mržnju svakoga, s kim je dolazio u doticaj.

Kad su bili na donjem kraju sela, jedna ih je žena strašno izgrdila. Nije bilo imena, kojega im nije prišila. Vorčiak i Angyal su se uzbudili, a jedini Kurnjava nije izgubio duha. Kad ih je već na pasja kola izgrdila, pristupi on k njoj, počeše se iza uha i reče:

»Zaboga, Maro... Što to brbljaš koješta?«

»Još i ti, trubilo nekakvo, ti prišipetljo gospodska?« obori se razjarena žena na njega.

No Kurnjava ju samo potapša po ramenu, dobroćudno se nasmiješi i reče:

»Ala si glupa, Maro!... S tim brbljanjem ne ćeš si ništa pomoći. Žandari će doći, kravu će ti uzeti, a tebe će još strpati u buturnicu.«

Kad je žena od straha izbuljila oči i kod riječi »buturnica« umukla, kao riba, doda Kurnjava:

»Boga mi, tako je. Danas se ni s kim mnogo ne pregovara.«

Kad su izlazili iz dvorišta, smijao se od srca i govorio Angyalu:

»Samo im spomenite buturnicu i odmah se opamete.«

Ali kod Dolničke nije ni to pomoglo. Kad je Kurnjava silom prodirao k staji, dotrčala je Dolnička s vedricom vode i izlila je na Kurnjavu.

No Kurnjava je samo svukao kaput, objesio ga na plot i, kao da nije bilo ništa, pošao u košulji u staju.

Tako su, bez većih neprilika, praćeni psovkama i kletvama, došli i do Kramara. Vorčiaku je bilo već svega dosta. Otvoreni otpor narodni nagnao mu je takav strah u kosti, da se pred svakim vratima ustavljao:

»Bože!« jadikovao je, »još će mi isprebijati leđa i sve to samo zato, što činim svoju dužnost, što se staram za domovinu i što ne ću, da vojska od glada pomre... Takvi prokleti skotovi!«

Kod Kramara je došlo doista do živoga. Kad su ušli u dvorište, Kramar, koji je već prekoračio pedesetu godinu, stajao je s prekrštenim rukama na grudima pred stajom i mrko gledao preda se. Kurnjava, ugledavši tog ogromnog seljaka pred sobom, (o njegovoj jakosti nisu još prestale kolati različne priče), malo se smeo. Što da počne s njim? Ali osjećajući iza sebe silu vlasti, odlučno pristupi vratima staje.

»Što tražiš tamo?« promumlja Kramar kroz zube.

»Isto, što i drugdje. Da popišem.«

»Dat ću ja tebi popisivanje« i zamahne na njega.

Videći Kurnjava tu snažnu ruku, veliku i tešku, kao medvođu šapu, protiv volje zatreperi očima, ustukne i pomisli u sebi: »Boga mu, silna ručetina!« ali reče prijaznim glasom:

»Mateju, ne budali. Ako ne daš milom, doći će žandari i...«

»Što, i?«

»Uzet će ti je.«

»Htio bih to vidjeti.«

Kramar opet prekrsti ruke na grudima, ustoboči se i tako, bez riječi, ostade pred vratima staje. Bila je to smiona, velika slika čovjeka, koji je stajao kao zid u obrani svoga imetka s onom pravjekovnom odvažnošću grabežljive zvijeri, koja ne poznaje nikakih zakona ni propisa i ne namjerava ispustiti iz pandža svojinu ni za cijenu vlastitog života. Tu nije bilo razuma, ni rasuđivanja; bio je tu samo vjekovni nagon, da brani i da ne da svojega; braniti do posljednje kapi krvi i ne dati nikome na svijetu.

Moć vlasti činila se nemoćna prema toj elementarnoj sili. Angyal si otirao čelo, Vorčiak se sumnjičavo ogledavao, a Kurnjava, bojeći se za svoju reputaciju, skoro molio:

»Zaboga, Mateju...«

»Budi pametan!« pomogne mu Vorčiak. »Makni se od tih vrata.«

»Ni samome Bogu!« odsiječe Kramar.

Angyal i Vorčiak nađoše se u neprilici. Vidjeli su, da dobrim ne će maknuti Kramara od vrata. Dozvati pomoć nisu htjeli, jer su znali, da bi se to moglo rđavo svršiti. Selo je i onako bilo dosta uzbuđeno, a Angyal je imao izričitu zapovijed, da postupa s ljudima što mirnije. Njegov ponos nije dopuštao, da ode praznih ruku, pa je spomenuo zakone, kazne, tamnice, ali je sve to bilo, kao da bacaš bob u stijenu. Kramar je stajao na istom mjestu kao gora, nepopustljiv, grozan i na sve spreman. Kurnjava je nekoliko puta kušao da dopre do vratâ, ali se odmah okrenuo i odskočio, jer je Kramar posegao za njim, kao razdraženi medvjed za nasrtljivim štenetom.

Po selu se brzo pronijelo, što se odigrava u Kramarovom dvorištu. I dotrčala je odmah cijela hrpa radoznalica, koji su se uzverali na plotove, na drveta i s napetošću očekivali, kako će se sve to svršiti. Ispočetka su se sustezali, ali kad su razabrali, o čem se radi, počeli su se žestiti. Držanje Kramarovo naročito ih je uzbuđivalo. U njemu su vidjeli svoju zapretanu smjelost, za kojom su težili već tolike mjesece. »Tako, tako valja. Ne treba se bojati!« došaptavali su jedan drugome. Pod dojmom tih riječi stezali su pesti, a lica im se zalijevala krvlju.

»Ne daj, ništa im ne daj!« vikne netko.

»Oni nas kradu!«

»Kožu deru s nas!«

»Dakako da deru!«

»Beštije!«

Poklici, sve glasniji i češći, stali su letjeti zrakom. Padali su, kao kamenje. I položaj je postajao sve opasniji. Negdje je na plotu prasnula letva i knez Vorčiak se na taj sumnjivi prasak nehotice ugnuo. Pogledao je molećivo na Angyala, ali se i Angyal našao u neprilici; obazirao se, kao da nekog očekuje, ali je vidio samo razjarena, neprijateljska lica i zažarene, bijesne oči, iz kojih se nije dalo pročitati nikakovo dobro.

Samo Kurnjava nije toga shvaćao. Nije mogao zamisliti, kako bi se netko mogao opirati vlasti, koja je iziskivala bezuvjetnu poslušnost, ne priznajući nikakova otpora; pred tom vlašću nisu pomagale ni suze, ni molbe, a još manje grožnje. Smatrao je, da je to lakoumnost najvećega stepena, bezglavo srljanje u opasnost, časovita zaslijepljenost, iza koje dolazi dugo ispaštanje. A Kurnjava se bojao ispaštanja. Najradije bi pošao prema svima i zaviknuo im u uši, da nemaju razuma i da su glupi. No za to nije bilo više vremena. Zabuna je postajala sve jača, a uzbuđenje raslo od časa do časa.

»Mateju, velim ti, požalit ćeš«, poče on iznova navaljivati na Kramara.

Ali mu Kramar otkreše, a da ga nije ni pogledao:

»Zatvori gubicu i nosi se do vraga!«

»Nosi se od tih vrata!« povikaše sada na Kurnjavu i iza plotova.

»Izdaje nas, đubre jedno!«

»Udri ga po glavi, da ne mora dulje hramati!«

»Juda!«

Kurnjava se s mržnjom okrene prema strani, sa koje su padali poklici, ali se za čudo, nije prestrašio. Bio je uvjeren, da radi pravo i da želi Rastočanima samo dobro. A kad je među njima ugledao i svog dindušmanina Komara, sijevnuo je očima i zagrozio mu se pesnicom:

»Čekaj ti, ušljiva skitnice, već ćeš to okajati!«

Došlo je do zagrižljivog prepiranja. Kurnjava je častio Komara imenima, koja baš nije mnogo birao, ali ni njemu Komar nije ostajao dužan. Pomagali su mu i drugi, pa je Kurnjava uvidio, da na taj način ne će ništa postići. Razjađen, ošinuo je pogledom Komara, koga je smatrao za početnika svih uvreda i odrešito je pristupio k vratima.

»Puštaj!« zavikne srdito.

Ali Kramar, kome je toga natezanja bilo već preko glave, posegne za Kurnjavom, uhvati ga za ramena i potrese ga, kao pas zeca. Kurnjava se previjao, zaveslao rukama, a onda odjednom osjetio, kako mu tlo izmiče ispod nogu . . .

Čas kasnije našao se do ušiju u gnojnici.

I sada se sva opasna razdraženost obrati u pusto, nenadano smijanje. Poklici i grožnje, koje su čas prije još letjele zrakom, odjednom se negdje izgubiše, mračni oblaci, koji su visjeli nad Kurnjavinom kućom navještajući buru, odjednom se raskidoše i vidjeli se samo ljudi, kako se tresu i napinju od smijeha i u smijehu se vraćaju kući, još se

ustavljaju i okreću i još smiju. Taj je smijeh upravo tekao iz njih, tvorio žuboreće male bujice, koje su trzale zamračena lica i na njima ostavljale nove, čudnovate crte.

X

Da je Matej Kramar Kurnjavu bacio na tle i izbio makar do krvi, Kurnjava se možda ne bi na njega ni ljutio. Kramar, premda je imao više od pedeset godina, bio je muž u potpunoj snazi: ramena je imao, kao željezo i jedva da bi se tko u Rastocima našao, tko bi mu bio ravan u jakosti. Zato nije ni za koga bilo sramotno, kad se Kramar poslužio svojom jakošću i nekoga izbio; to je čak bio razlog, da se isprebijani ponosi, što se nije prestrašio Kramara i nije utekao pred njim. I baš to, da Kramar nije svoju snagu iskoristio, nego ga tako sramotno bacio u gnojnicu, strašno je razljutilo Kurnjavu. U prvi je trenutak mislio, da treba da se obori na Kramara, ali začuvši salve zluradoga smijeha, okrenuo se i onakav, kakav je bio, uprljan, zasmrađen i posramljen, pobjegao je kući, ne mareći više, što se iza njega događa.

Stražmeštar Angyal i seoski knez Vorčiak, videći, što se radi, nisu toga dana nastavili s popisivanjem stoke. Cijeli slučaj bude prijavljen višoj vlasti i Rastočani ostadoše na miru dva dana. Bila su to dva dana, puna nagađanja i tjeskobne nesigurnosti; nad Rastocima kao da je visjela teška, zlokobna magla, od koje se nije moglo ništa vidjeti, a koja je budila zle slutnje. Neki su se već bili i pokajali, što su ondje prisustvovali, a našlo se čak i takovih, koji su zamolili oproštenje ne samo seoskoga kneza, nego i Kurnjavu. Komar, kome je dim divljega duhana zapalio oči, još je iste večeri

pošao k njemu. Dugo je oklijevao pred vratima, dok se nije odlučio ući. A kad je ušao, rekao je:

»Jano, oprosti mi! Nisam htio...«

Kurnjava je stajao kod stola i nešto tražio u pretincu. Kad je ugledao pogruženoga Komara, iscerio je na nj zube i s pakošću mu odgovorio:

»Samo čekaj, već ću ja tebi namjestiti leđa!«

»Nisam htio«, izgovarao se Komar, »ali me je tako nekako zahvatilo...«

»Trebao si znati, da je to bila vlast. Nisam ja popisivao za sebe... Naređenje je naređenje, kojemu sam se ja, kao uredska osoba, morao pokoriti. A ti si mene napao. Zašto baš mene? Kao da sam ja to sve naredio i kao da sam ja svemu kriv...«

»Ta nisi ti; znam ja, da ti nisi...«

Komar obori glavu i Kurnjava, videći pred sobom starca pokajnika, osjeti se odjednom kao strašno važan čovjek. Dosad su ga tek grdili, svagdje ponižavali, svagdje ga ismijavali, a sad, gle, Komar dolazi da ga zamoli za oproštenje!... Njegove su mu riječi ozvanjale u ušima kao nebeska muzika. Zato je pljunuo, dugo obilazio po sobi, kao da o nečemu razmišlja, a onda se ustavio pred Komarom, potapšao ga po ramenu i velikodušno rekao:

»No, da ne kažeš, da ti želim zlo, znaš, ja ti — opraštam...«

Isprsio se i riječ »opraštam« izgovorio strašno važno. Saznanje, da i on jednom u životu može nekome nešto oprostiti, učinilo ga neiskano sretnim; iskrivljeno njegovo lice rasteglo se od blaženstva, pa je izgledao kao vruća žemička, koju je pekar upravo izvukao iz peći. No, da bude u svojoj srdžbi dosljedan, nije zaboravio dodati:

»Ali Kramar neka nipošto ne misli, da ću mu oprostiti.«

Oči su mu sijevnule i iz pogleda mu se moglo razabrati, kako Kurnjava umije iz dna duše mrziti.

»Pa to je i bilo sve zbog njega«, odgovori Komar.

Sjeo je i počeli su zajedno psovati Kramara. Psovali su dugo i Kurnjava, kad je Komar ustao da ode, umalo ga nije zagrlio od radosti.

Bilo mu je odlanulo.

Ali u Rastocima su odmah doznali, da je Komar bio kod Kurnjave, da ga moli za oproštenje. Kurnjava se za to već izdašno postarao. Bilo ih je, koji su taj korak zamjeravali Komaru, ali veći dio mještana poveo se za njegovim primjerom s tom razlikom, da su neki pošli seoskome knezu Vorčiaku, a neki izravno žandarima. Tako su izašle na javu nove potankosti i Rastočani su se počeli raspadati na skupine s različnim nazorima. Ali to ipak nisu bile skupine, koje bi se strogo dijelile jedne od drugih. Bili su u njima svi oni elementi rata, koji su demoralizirali i razbijali društvo, a koji su bujali i rasli do neslućenih razmjera i tako stvarali nova zla. Nisu to bili elementi ni sasvim novi: i otprije su ih ljudi poznavali, ali u novim odnošajima postajali su izrazitiji, očitiji, tako, da ih je svatko zamjećivao i vidio im sve do dna. Pod njihovim su dahom otpadale sve osobine, koje je civilizacija prevukla preko ljudi. I tako su se počeli objavljivati u onoj prvotnoj podobi čovjeka-zvijeri, koji nije znao propisa i zakona, riječju ničega, što uravnava međusobne odnošaje pojedinaca.

Rastoci su bili samo maljušan dijelak tog razrušenog svijeta, ali sve tipične posljedice društvenog razvrata počele su se tu objavljivati u punoj mjeri i snazi. U Rastoke je došla istražna komisija i našla ih nesložne. Smjestila se u općinskoj zgradi i započelo se dovađanje krivaca i svjedoka, za koje su se starali žandari, koji su taj dan imali pune ruke

posla. Bajonete, kako su išle iz kuće u kuću, ljeskale su se na suncu, pera su na klobucima vijorila, ali nigdje nisu nailazili na otpor. Rastoci su ih primili s mračnim, grobnim mukom, bez ikakvog opiranja. Teški i snažni Kramar, koji je ono stajao pred vratima staje kao zid i koji bi se tada odupr'o cijelome svijetu, sada je išao s njima krotak i pokoran, kao ovčica. A tako su išli i ostali, mrzovoljni i ravnodušni prema svemu, kao stado. Sjedali su na klupe uz zidove, hrakali, slijegali ramenima i gledali u strop, ali u njihovim očima nije bilo ničega; bile su to prazne, hladne kuglice, koje su se besmisleno okretale u glavi, kao da nisu ništa vidjele.

Istragu je vodio bilježnik Okolicky s kotarskim predstojnikom Bucsányem i žandarskim zapovjednikom Barnom. Kad su doveli Kramara, Okolicky se podrugljivo nasmijao i rekao:

»Ide bundžija!«

Kramar sjedne, položi ruke na koljena i ostane sjedeći kao panj. Svi su ga gledali sa čuđenjem. Mali pisarčić iz Vranova, ustao je čak sa stolice, da ga bolje vidi. Barna ga je premjerio očima od pete do glave i u neodlučnosti stao frkati brke. U sobi je bilo mračno, pa je Kramar, koji je došao sa svijetla, žmirkao pod čupavim obrvama kao bik, koji se brzo ustavio, pa ne zna, kamo da nasrne.

»Pravi Toldy Miklós«, primijeti Bucsányi.

Barna se nasmija.

Ali bilježniku Okolickomu se primjedba nije svidila, jer se namrštio. Uprijevši olovku na Kramara, prozbori:

»Dakle, Kramar...«

»Što?« promumlja Kramar, ne dižući se sa svoga mjesta.

No, Okolicky se još jače namršti i izdere se na njega:

»Ustaj, kad govorim s tobom!«

Kramar popravi remen na hlačama i ustane bez riječi. Ustajao je sporo, upirući se rukama o koljena; prisutnima se činilo, da će, kad sasvim ustane, probiti glavom strop. Ali ga nije probio. Još je nešto falilo, ali udivljenja s lica gospode nije nestalo ni sada. Žandari uza nj bili su, kao neodrasli mladići.

Okolicky: »Tko te je nagovorio, da se opreš vlasti?«

Kramar: »Zar mene?«

Okolicky: »Da, tebe.«

Kramar: »Mene nije nitko nagovarao.«

Okolicky: »Kako si, dakle, došao na misao, da se opreš vlasti?«

»Ta bila je moja staja, a u njoj nema nitko ništa tražiti«, reče Kramar s takovom jasnoćom u glasu, da je svako protivljenje bilo isključeno.

»To je tražio interes domovine«, reče bilježnik, koji je riječ »domovina« naglasio, ali Kramaru je ona ostala ravnodušna, kao zrak ili kakva stara, iznošena cipela. Trznuo je ramenima i promrsio kroz zube:

»Mojim kravama nije domovina davala žderati.«

Bila je to nečuvena uvreda. Prisjednici su se osupnuli, a Okolickom su se ruke tako potresle, da ih je upravo morao pritisnuti na stol.

»Ti neotesani i prosti vole!« zaurlao je na njega. Ali kad Kramar na ovu titulu nije ni uhom maknuo, zavikne bilježnik na žandara, koji je stajao kraj njega:

»Udri ga po gubici!«

Žandar se uze skanjivati, ali ne vidjevši drugog izlaska, pljusne Kramara dvaput punim dlanom, da je sve odjeknulo u dvorani. Kramar nije rekao ni riječi: stajao je tamo kao komad drva, nepomičan, ravnodušan, sličan kamenoj gromadi, koja

se skotrljala s vrha na poljanu i zabila se čvrsto u zemlju... Samo su mu se čupave obrve stegnule viseći kao strijeha, ispod koje su gledala dva oštra, ljutita oka. Osjećao je, kako mu žile na rukama nabreknjavaju i postalo mu jasno, da bi se za dva minuta općinska kuća mogla obratiti u klaonicu. Smatrao je to za nešto sasvim prirodno i kad bi to učinio, ne bi osjećao nikakove grižnje savjesti. Ali je Kramarom ovladala neka nerazjašnjiva mlohavost. Sav bijes, koji se burkao u njemu, i sve poniženje steglo ga je u utrobi, ali nije izbilo napolje; ostalo je u njemu i slilo se u strašnu grožnju, koja je bljesnula u njegovom mozgu:

»Počekajte malo, vi beštije!...«

Osjećao je, kako mu je tijelo protrnulo. Nešto se pomaklo u njemu, pakosno zarežalo, ali je bilo još dosta tromo. Zadovoljilo se time, da zapamti uvredu: pravi čas odmazde nije sada bio, zato se povuklo u svoje skrovište i — čekalo.

Okolicky je razmišljao, da li bi dao Kramara još tući, ali Bucsányi mu je nešto prišapnuo, našto su žandari Kramara odveli. Išao je napolje sigurnim, čvrstim korakom. Kurnjava, koji je bio također prisutan kao svjedok, nije se nikako mogao zadovoljiti pljuskama, koje je Kramar dobio. Čekao je, da ih bude više i jačih, barem takovih, da Kramar od njih zatetura. A pošto nisu bile takove, htio je ustati, nešto reći, ali se nije ničega mogao sjetiti. Tješilo ga jedino to, da se sada cijela stvar tek započela.

Ali kad su Kramara odveli, istraga je postala dosadna i glupa. Ispitivali su Dolničku, ali ona nije znala ništa; pretresivali su Komara, ali je on samo buljio i slijegao ramenima, kao da nije ni znao, o čemu se radi.

Okolicky: »Recite nam, Komare, zašto ste tamo svi nagrnuli?«

Komar: »Molim, velemožni gospodine, to je bilo tako: sjedim ja upravo na krovu i hoću da zabijam, jer u ljetu nije nikad dobro imati šupalj krov, kad ugledam, da se pred Kramarovim domom skupljaju ljudi. Radoznalost je ljudska slabost! Pošao, dakle, i ja, da vidim, što se to tamo radi.«

Okolicky: »Ali vi ste tamo nešto viknuli proti vlasti.«

Komar: »Ja? Bože sačuvaj! Ja nisam nikad na vlast vikao, osim možda u snu. A za to čovjek ne odgovara.«

Bilježnik Okolicky ga prekine:

»Zadržite za sebe svoje primjedbe, a odgovarajte samo na ono, što vas pitam!«

»Dakle, na koga ste vikali?« pređe Bucsányi na mirniji ton.

Komar: »Pa bilo je to samo na kuma Kurnjavu, s kojim sam bio malo u zavadi. Nazvao sam ga »Jonašom«, a on mene dangubom, pa smo sada kvit. Već smo se i pomirili. Je li, kume?«

»Da, da«, potvrdi Kurnjava. »Kum Komar nije rekao protiv vlasti ništa zla.«

Ali se Okolicky okrene prema Kurnjavi:

»Šuti! Tebe nije nitko pitao.«

Lice Kurnjave razvuče se nalijevo; nemilosrdna opomena ga je strašno ozlojedila.

Zatim je došla na red Korenovka.

Okolicky: »Čuli smo, da ste i vi nešto doviknuli.«

Korenovka: »Nije istina. Ja, molim, nisam ni usta otvorila.

Okolicky: »Protiv vas svjedoče.«

Korenovka: »Protiv mene? Tko?«

Okolicky: »Ljudi.«

Korenova: »Protiv mene ne može nitko svjedočiti.«

»Što je istina, istina«, ustane netko uzbuđeno, »Korenovka nije rekla ni riječi. Stajao sam do nje.«

»Recite, Korenovka«, započe on tada prijaznim glasom, »tko je vikao, jer ako ne reknete, dat ćemo sve zatvoriti.«

»Ne znam«, slegne ona ramenom.

Isto su iskazali i drugi. Kao da su se dogovorili. Bilježnik Okolicky je bjesnio, a žandarski zapovjednik Barna u neprilici čupkao brkove. Različiti su se odgovori slijevali i prepletali u neki strahoviti čvor, koji se nikako nije mogao rasplesti. Bilo je mnogo protuslovlja, besmislenih primjedaba, priča, glupih dodataka, što je sve stvar još više zamrsilo.

»Ta za Isusa Boga, zašto ste onda vikali i grozili se?« zapita Bucsányi već izvan sebe od nervoznosti.

Ali niti na ovo pitanje nije nitko umio odgovoriti. Pozvani su gledali začuđenim očima, kao da se pitaju: »Zašto?« Bilo je, kao kad bi netko od njih htio doznati, zašto žive, zašto rastu ili zašto kopaju zemlju. Mnogi su pokušavali da se zamisle i nađu stvarni odgovor, ali im to nije nikako polazilo za rukom, jer doista nisu znali, zašto su se skupili pred Komarovom kućom. Sve je to došlo nekako tako brzo: noge su se same pomakle i nehotice su ih ponijele do Komarova dvorišta, usta su se otvorila i — vikala. Što su vikali, toga kao da se nitko više nije mogao sjetiti. Bio je to nehotični izražaj bivstvovanja, živoga tijela, koje se osjetilo ubodeno, pa se od toga nehotice trgnulo.

Motreći mrki, nijemi puk u gunjevima, s opancima na nogama, kako sjedi nepomično, neživo, Bucsányiu i Barni odjednom potade tjeskobno. Neshvatljiv, strašan u svojoj mučaljivosti, kao gora, doista je taj narod ulijevao strah. Njegova je duša bila tajanstvena, nepronicava, kao uzidana u strašan zid. Riječima se nije moglo u nju proniknuti. Na putu je stajao težak, olovan jezik, koji se do-

duše micao, ali tamu iz duše nije umio odagnati ni s najboljom voljom.

Istražnoj komisiji se činilo, da je zašla u tamnu provaliju. Zapala je u nju i izgubila se bez traga. Htjeli su je rasvijetliti, ali su se sve zublje pogasile.

»Volovi«, promrmlja Okolicky, kome su se sve sudske doskočice izjalovile.

»Pustimo ih«, odmahne rukom Bucsányi, sit svega. »Neka se drugi natežu s njima.«

I Okolicky se uvjerio, da je zališno svako dalje istraživanje, pa je ustao, da ih izgrdi i da im se zaprijeti, ali uto mu pane na um Ilčička. Stao se ogledavati po dvorani, ali je nije vidio među prisutnima.

»Gdje je Ilčička?« zapita.

»Nije pozvana«, reče netko.

Okolicky iznova pobjesni.

»Pošaljite po nju!« zapovjedi.

Ilčička nije stanovala daleko, pa je odmah došla. Toga je dana baš prala i došla sa zasukanim rukavima, u podvinutoj suknji, crvena i iznenađena pozivom, pošto onoga dana uopće nije bila pred Kramarovom kućom.

»Čuli smo«, započe Okolicky, »da ste huckali ljude na pobunu.«

Lice Ilčičke oblije zloslutna rumen.

»Tko vam je to rekao?« plane ona.

»Čuli smo.«

Ali Ilčička je bila svijesna, da nije bila u Kramarovu dvorištu. I zagledala se Okolickomu podrugljivo u oči.

»To nije dosta, gospodine bilježniče. Pokažite mi onoga, tko me je tamo vidio.«

Okolicky smeteno stade tražiti pogledima po prisutnima. Htio se osvetiti Ilčički. Kako, to mu je bilo svejedno. U onom darmaru, pod izlikom gorljivosti,

mogao si je dopustiti koješta. Nije htio ostati posramljen, pa je njegov pogled, pun nade, zapeo na Kurnjavi.

»Tko vas je vidio?« pitao je razvučenim glasom, gledajući uporno Kurnjavu. — »Vidio vas je Kurnjava.«

Iskrivljeno lice Kurnjave pomaklo se od iznenađenja još više nalijevo. Ne shvaćajući pogledao je Okolickoga, htio ustati, ali je Okolicky, ne skidajući s njega pogleda, nastavio:

»Da, svi ste vi marva. Samo Kurnjava zna, što je dužnost i ne boji se izvršivati je ni protiv svih vaših grožnja. Htjeli biste ga utopiti u žlici vode. Ali dok sam ja ovdje...«

Bilježnik Okolicky nije dovršio. Bilo je to naivno, glupo od njega, ali je odgovaralo njegovim nakanama, to više, što nitko nije mogao znati, kakovi razlozi njega vode.

Riječi Okolickoga veoma su polaskale Kurnjavi. Pod njima kao da je počeo rasti. Njegova se ropska duša zamaglila i rasplinula, a iz očiju mu proplamsao divlji, pakosni plamičak. U nadi, da će se moći osvetiti za ponižavanja i uvrede, koje mu je selo izdašno nanosilo, zahvalno je pogledao Okolickoga.

»Da, vidio sam!« potvrdi.

Ilčička skoči.

»Mene, mene da si vidio?«

Ali pakosni plamenovi u očima Kurnjavinim još jače porastu.

»Bila je«, opre se on zagrižljivim, upornim glasom.

»Lažeš!« branila se Ilčička već bijesna.

Bilježnik Okolicky, razabravši da mu osnova polazi za rukom, obradova se. Da Ilčičku potpuno zatuče, pogledao je Vorčiaka i rekao:

»I gospodin seoski knez vas je vidio.«

Ilčička razabra namjeru, da ju zamoče u cijelu stvar. No kako je bila svijesna o svojoj nekrivnji, uzbunila se u njoj sva vjera u pravdu. Kurnjavu je i onako smatrala podlacem, na koga se nije trebalo više obraćati. Sve njeno zanimanje privukao je sada na sebe knez Vorčiak.

»No recite, gospodine kneže, da li ste me tamo vidjeli?«

Knez Vorčiak se uzvrpolji, kao vjetreni kokot na krovu. Ilčičke nije vidio, ali se bojao to reći, jer je osjećao, da Okolicky želi, da on posvjedoči. Ali posvjedočiti baš nije htio. I okrenuo se još jednom i promucao:

»Možda je bila, molim, ali se ja nisam onamo okretao.«

»To, na koncu, nije ni važno«, okrene Okolicky na drugu stranu. »Kurnjava vas je vidio, a to dostaje.«

Bezočna, prosta laž okrutno je pogodila Ilčičku. Nije znala, što bi od bijesa. Grdnje su joj navirale na jezik, koje je htjela sasuti na njih i potopiti ih u njima. Cijela se tresla kao oguljeni konj; najradije bi se bacila na njih i rastrgala ih na komade, ali je tada bijednica osjetila svu strašnu dubinu svoje nemoći. Što je mogla učiniti? Što je mogla reći? Tko će joj vjerovati?

Tužno je zalomila rukama, sklopila oči i oborene glave teško uzdahnula:

»Ej, gospodo, gospodo, to što se radi, ne radi se dobro i ja ne znam...«

»Vještica«, nasmija se kotarski predstojnik Bucsányi.

Ali uzdah Ilčičkin prostrujao je dušama prisutnih kao nenadani, teški zamah vjetra kroz gluhu i pustu dolinu.

XI

Štefan Ilčik i Hovanec bili su dodijeljeni honvedima u Trenčin. Dovezli su ih u vagonima za stoku, na nešto slame; bili su zbijeni kao haringe, da nisu mogli ni leći. Putovali su tako stojeći dan i noć i u strašnoj halabuci, čekajući dugo gotovo na svakoj stanici. U Trenčinu, pošto nije bilo slobodna mjesta u vojarni, zatjerali su ih u neko staro skladište, gdje su u strašnom neredu proveli dva dana. Na izlaz su postavili stražu i nisu ih nikud puštali. Jedni su kleli, drugi pravili surove šale i smijali im se, ali je to bilo tek za kratko vrijeme, nakon kojega je došla tupa ukočenost. Sjedali su na drvene klupe, da za čas počnu kleti ili da izmisle novu, još suroviju šalu. U tim je surovim šalama ipak bilo nešto, što je donekle primirivalo. Iz njih je izbijao sav prigušeni bijes, koji ih je obuzimao. Drugoga načina, da ga se oslobode, nije bilo, zato su njime šibali sami sebe, ubijajući tako sve nježnije porive, koji bi ih možda mogli navesti na plač.

Na neke je ta okolina tako djelovala, da su noću prelazili preko plota i utekli, da se ujutro zbunjeni opet vrate, tako grozno utučeni, da su u onom sivom svijetlu, koje je vladalo u skladištu, nalikovali ljudima, koje je zahvatila teška bolest. Neki su čak i oboljeli, ali nitko se za njih nije starao, premda ih je tresla jaka groznica. Noći su tu bile strašno duge i teške, kao u tamnici. Neki su hroptali bolesnim, dugim hroptanjem, neki u snu govorili nerazumljive riječi, najčešće takove, koje su se ticale doma. Jednoga je bolio zub, pa je držeći lice u dlanovima i bolno jaučući, obilazio po skladištu do zore, i tek ujutro legao na slamu i zaspao. I za čudo: baš oni, koji su dizali najveću galamu, prolazili su kraj njega tiho, kao da je to netko bliski, netko od rodbine.

Tek drugi dan, pred večer, odveli su ih u vojarnu. Odjenuli su ih u uniformu, ako se to uopće dalo nazvati uniformom. U odjeći od grube tkanine, od koje se prave vreće i koja je stršila od tijela, izgledali su kao sivi omoti, koji se pomiču, stegnuti u sredini remenom. Noge su im u »viklgamašama«, trnule, a vrat, poduprt tvrdim ovratnikom, bio je kao u stezniku; mnogi su od tog ovratnika zadobili crvene pruge, koje se dugo nisu izgubile.

Govorilo se, da su im uniforme bile od koprive. Štefan Ilčik se osjećao u uniformi, kao u okovima. Svaka mu je kretnja zadavala boli.

Već prvu noć doživjeli su nemilo iznenađenje. Utvrdili su naime, da su kreveti, na kojima su ležali, puni gamadi. Premještajući se s jedne strane na drugu, cijelu noć nisu spavali. Štefan Ilčik, koji je navikao na mirisavo sijeno ili na čistu posteljinu, skoro je poludio. Htio je skočiti i zapaliti taj brlog, poplavljen parasitima, i uteći u svijet.

Ali pomalo su se privikli i na to. Stid su stresli sa sebe i sve su obraćali u šalu. Što su šale bile surovije, učinak je bio veći. Nije pomagalo mudrovanje, nisu pomagali protesti ni molbe, ali surova šala djelovala je čudesno. Upala lica su im se zažarila, tijelo obuzela nova volja za život, a prava je realnost iščezla i postala je kao rđav, nevjerojatan san. Ovim surovim šalama pripadao je i cijeli rječnik surovih riječi, koje su postajale stalne, čak neophodne. Najkompliciranije duševne procese, za koje gotovo nije više bilo riječi, najradije su šalama izražavali; njima su se izražavali o svojim najmilijima i najnježnije su riječi njima zamjenjivali. Tako su postajali osorni i iskreni; njihove su osobine postajale sve jednostavnije. Tko je mrzio, nije razmišljao, zašto mrzi i nije nastojao svoju mržnju zatomiti; mrzio je od srca. Tko je ljubio,

ljubio je isto tako. Tu se nije biralo ni u čemu i možda osim jelom, nije se ničim drugim škrtarilo. O svemu se izražavalo otvoreno i jednodušno.

Tih nekoliko dana prilagođivanja vojničkom životu pričinilo se Štefanu Ilčiku poput velike, raspale knjige, koju je netko slučajno skupio i sabrao; nije imala ni zaglavka, ni konca i Štefan Ilčik, kako ju je dohvatio u ruke, odmah je uvidio, da se u njoj uopće ne može snaći. Badava je po njoj prevrtao i badava tražio početak. Početka, kao ni kraja, nije imala, a osim toga je bila štampana na nepoznatom mu jeziku, na nekom tvrdom, odsječenom jeziku, koji je zlokobno obarao sve njegove predstave o ljudima i stvarima, nemilosrdnom rukom ubijajući nazore, kojima je dotle on određivao svoj odnošaj prema okolini. Kao da je dospio u ogroman vir nepoznatih ljudi, koji su hitali nekud, nepoznato kamo: povukli ga, opkolili i on, da ga ne pregaze, morao je trčati s njima, upravo onako bezobzirno i bezglavo, kao i ostali.

Što je Štefana Ilčika smelo, bilo je u prvom redu veliko mnoštvo ljudi i neobičan način njihova života. Štefan Ilčik je do toga vremena viđao tek određene izvatke života i primjeren život ljudi, koji su obrađivali zemlju, a svojim shvaćanjem nisu nikad prelazili obzor svoga zvanja. A ovamo su dognali ljude sa svih strana zemlje, koje su dijelile osobine društvene, klasne, narodnosne i osobne, koje su se živo sukobljavale s tom naročitom vojničkom atmosferom, koja ih je doduše pretvarala u ljude samostalne i ravnodušne, ali ih je u isto doba pritiskivala nekom samotvornom silom, kojoj se nije moglo umaći.

A ta je sila grozno ubijala.

Prvo pismo, koje je Štefan Ilčik odande pisao majci, bilo je puno strašnog očaja. Ali se iz njega moglo razabrati, da to nije običan očaj. Bio je to

glas rastrgane duše, koja je odjekivala svim tonovima divovske ljestvice. Jedan od tih zvukova bio je najjači i ozvanjao je teško i zlokobno.

Bio je to čovjek, ograničen u svojoj slobodi, a povrijeđen u svom vjerovanju u dobro: čovjek, koji je pogođen u živac i sve mu osnove razrušene.

Odgovarajući mu, majka ga je opominjala na poslušnost. Svoje je opomene potkrepljivala riječima svetoga pisma, ali su te riječi nekako neskladno zvučale, kao da su onamo na silu umetnute. Na jednoj je strani bilo govora o poslušnosti, dok je na drugoj plamsala već tako okrutna i strašna mržnja, da je gotovo zadavala bol.

Mržnja je bila snažnija.

Štefan Ilčik je osjećao, kako mu se zagrizava u dušu.

Nije znao, na što će mu ta mržnja i što može njome postići. Štefan Ilčik nije svoja čuvstva još toliko sredio. Bila je — istina — suvišna, bezuspješna, ali u onom očaju djelovala je na Ilčika kao kiša na isušenu zemlju ili zraka sunca na ozebla čovjeka. A Štefan Ilčik joj se predao kao nečemu, što se po sebi razumije; predao joj se bez velikog razmišljanja.

Ilčik i Hovanec zapali su u istu četu. Radovali su se, da će i ovdje moći biti zajedno. Već puka prisutnost, kad je jedan drugoga viđao, nekako ih je bodrila.

S prve vježbe došli su umorni.

Vježbanjem njihove čete upravljao je neki vodnik Róna, malen čovjek, odnekale s juga. Imao je crne, male oči, grdne brčine i izbočene lične kosti; kad je išao na svojim iskrivljenim nogama, skoro uvijek stisnutih šaka, naličio je kugli, punoj gnjeva, koji je provaljivao iz njega kod najneznatnije prigode i obasipao okolinu kletvama, koje su bile već

poslovične. U tom grumenu od čovjeka ležala je neka prokleta, crna duša, koja nije, osim vojničkih propisa i kletava, ničega drugog poznavala. Da je u propisu stajalo, da svako jutro pojede jednog čovjeka, Rona bi ga bez grižnje savjesti i pojeo.

Zbog tih svojih osobina časnici su ga prikazivali, kao uzor-vojnika, čovjeka, koji uopće nije ništa razmišljao, a bio bez osjećaja, kao stroj za ubijanje ljudi.

On i njegova puška bili su jedno.

Odmah kod prve vježbe pokazao je četi, što umije. Lice jednog momčića, koje je dotle poznavalo samo majčin poljubac, ponijelo je otisak svih pet vodnikovih kratkih prstiju, drugi udarac u rebra, dok je trećemu otkresao toliko bogova, da mu je u ušima šumjelo od njih.

To su bile mračne perspektive za budućnost, koje su stariji vojnici svojim proricanjima činili još mračnijima.

»Počekajte malo«, govorili bi, »zna on još mnogo više. To je samo početak, da se malo priučite.«

Kad su se jednom vraćali s vježbe, zapovjedi Róna četi, da pjeva. Baš se spremala bura: zrak je visio nad zemljom kao rastopljeno olovo. U njemu i u prašini ceste, koja se dizala i obavijala kuće sivom, zagušljivom maglom, koračalo je osamdeset muškaraca, izmrcvarenih dugim vježbanjem, koji su jedva stajali na nogama. Odjeća im se lijepila uz tijela, a u grlu vladao pravi pakao.

»Jedan, dva, tri«, davao je vodnik Róna propisanu zapovijed za pjevanje. Kod posljednjeg su se takta grla napela, ali iz njih je izašlo samo neko otegnuto, smiješno rikanje.

U redovima se netko nasmijao.

Vodnik Róna zastane, pocrveni, oči mu zablistaju i on povikne:

»Stoj!«

Osamdeset pari teških vojničkih bakandži zazvekne i četa stane.

»Ruke o bok!«

— Zlo je... pomisle vojnici.

»Čučanj!« zapovjedi Róna.

Osamdeset vojnika se sagne nasred ulice, u gradu.

»Jedan, dva... jedan, dva... jedan, dva...« padale su odsječene riječi zapovijedi i vojnici su se, u teškom, olovnom zraku i prašini, od koje se skoro nije dalo disati, sagibali i dizali, sagibali i dizali... Učinili su to deset puta, ali zapovijed nije prestajala. Nad gradom se razlijegala grmljavina i spustio se strašan pljusak, ali riječi zapovijedi ozvanjale su dalje okrutno i kako se činilo, bez kraja; padale su, kao udarci kladiva i osamdeset muškaraca sapetih nekom užasnom silom, izvršavalo ih je hipnotizirano, slijepo, ropski. Jedan se svalio u blato, svalio se i drugi, a trećemu noge zakolebale, pa je i on pao, ali sve to nije ništa značilo; zapovijed je ozvanjala dalje...

Činilo se, da je zdepasti klipan, koji je izdavao te zapovijedi i s kojega je curila voda, zabludio onamo izravno iz pakla.

Vojnici su se vratili u vojarnu do kože mokri i izmoreni tako, da su jedva stajali na nogama. Neki su škripali zubima, drugi psovali po kutovima, ali pomoći si nisu mogli. Da se potuže? Kome? Tko će vjerovati sivoj vreći od čovjeka, stegnutoj remenom, o kojoj se ne zna ni odakle je, ni što je, ni tko je? Osjećaji i vjera, na kojima su radili cijeli nizovi različitih ustanova i principa i koje su u te ljude od djetinstva ucjepljivali s groznom važnošću, ovdje nisu vrijedili ništa. Razum i srce bili su suvišni, a svijest i čovječnost štetne. Tu su trebali zvijeri sa

zdravim kostima, razjareni bikovi, koji bi se slijepo oborili na sve. Ako nisu bili takovi, bilo je dosta sredstava, da ih takovima učine; da učine od njih strojeve, koji se uzajamno ubijaju... Samosvijest i divno čuvstvo slobode ovdje su se gubili kao snijeg pod suncem. Momci, puni nabujaloga života, postajali su ovdje razbite podrtine bez želje, bez volje za život, cijepljeni vojničkim bjesnilom, koje ih je na svakom koraku pratilo.

Momke, koji su došli s vježbe, dočekali su neprijazni zidovi kasarne i u njima onaj naređeni, neprirođeni život, oteščan čišćenjem prostorija, novim kletvama vodnika Róne, grdnjama iz usta časnikâ, koji su izvršivali službu, i slično. Tko je uhvatio vremena, pisao je pisma roditeljima, miljenicama i znancima, proseći od njih novac ili jelo. Drugo nije mogao ništa pisati, jer su pisma već cenzurirali. Zatim je dolazila večera, poslije koje su momci bili gladniji, nego prije nje. Nakon večere straže su pošle na svoja mjesta, a u devet sati je vojnik na dvorištu zatrubio na počinak.

Vojnici su lijegali, a gamad — kako su govorili — ustajala »na posao«. S njima se rađao i cijeli onaj pakao mislî, malenih, sitnih, neoblikovanih, ali takovih, koje su se otrovno zagrizale u mozak i razbijale spokojnost. Zrak je u prostoriji, u kojoj su spavali, bio strašan. Isparivanja ljudskih tjelesa prevraćala su se tu u neki odvratni plijesni zadah, koji je podsjećao na dronjke i gnjile otpatke. Jedni su hrkali, a drugi u snu buncali nerazumljive riječi; kad se netko prevrnuo na drugu stranu, zaškripala bi željezna postelja. Tapajući bosim nogama, netko je izlazio i netko opet zakašljao. Kad bi se probudili, mislili su na slijedeći dan, na vježbanje i na vodnika Rónu.

Ilčik i Hovanec su spavali jedan do drugoga. Nisu imali da si reknu išta nova, pa su najčešće

spominjali Rastoke. Hovanca je vojnički život, kao i većinu njih, učinio plahim i kukavnim tako, da se bojao otvoriti usta. Začudo je omršavio i postao još viši, nego što je bio.

Toj je četi bio dodijeljen i neki krojač, slab, plavokos momak upalih grudi, velikih očiju i nježnoga lica, koje je izgledalo kao žensko. Imao je izgled sušičavca. Vojnici su ga zvali »lutkica« i ismjehivali ga, ali potajno su ga voljeli nekom vrstom očinske ljubavi. Teže su poslove mjesto njega sami obavljali.

Vodnik Róna ga je ipak s nepoznata razloga strašno mrzio. Gdje god je mogao, grdio ga je na najsuroviji način.

Jednog je poslijepodneva, kad su se vraćali s vježbe, »lutkica« pogriješila u koraku. Vodnik Róna je to odmah opazio, bez riječi priskočio k njemu i tako ga udario šakom u kičmu, da se »lutkica« zakolebala i pala licem na zemlju, oborivši dvojicu drugih.

Vrsta se ustavila.

»Tvoju pasju mater...« prosikće vodnik Róna kroz zube.

Htio ga je još jedanput udariti, ali kad je bacio pogled na svoj vod, sreo se sa tako srditim zlogukim pogledima, da mu je ruka nehotice klonula niz tijelo...

Smrsio je samo kletvu i zaškripao zubima.

XI

Što je više vodnik Róna mrzio »lutkicu«, sve većom su je ljubavi obasipali vojnici. Tako je »lutkica« postajala nekom prijepornom točkom, kod koje se sva otrovna mržnja sukobljavala i pred kojom je razrušeni mir izbijao, noseći u sebi sve

tipične znakove uzburkane površine ljudstva, razularenih elemenata i razdraženih ćutila. Činilo se to — istina — potajno, s nekom prepredenošću, no moglo se pročitati iz svakog pogleda, iz svake riječi.

U tom neobičnom sporu s vodnikom Rónom vojnici su se upravo natjecali. Kad je »lutkica« morala nešto obaviti, obavili su to namjesto nje drugi; kad je on trebao biti kažnjen, priznali su se drugi krivcima. Róna je znao, da to čine namjerice, njemu u prkos, ali s tom ogromnom silom nije umio doći na kraj.

Jednom »lutkica« nije stigla da očisti svoje bakandže. Vodnik Róna prijavio je slučaj službujućem časniku i »lutkica« bude pozvana na prijavak. Nije dospio još ni da se postavi u red, već se tamo našao drugi, koji je priznao, da je on prljave bakandže podmetnuo »lutkici«.

Vodnik Róna gotovo se raspukao od bijesa.

Takove račune namirivao je on obično kasnije na vježbalištu, gdje se osjećao neograničenim gospodarom, ako se tamo nije desio ni jedan od dosta zaposlenih časnika. Stojeći po strani, motrio je on svaku kretnju. Ako je tko učinio samo pogrešan korak, rđav ili zakašnjeli okret, vodnik Róna već je stajao pred njim, sagnut, sa stisnutim šakama obasipljući ga bujicom najbiranijih pogrda.

»Govedo prosto, magare, konj«, derao mu se u uho, nabrajajući imena svih domaćih životinja.

To su bili njegovi najumjereniji ispadi.

Najčešće i najradije je tukao. Bilo je slučajeva, kad nešto nije išlo u redu, da je cijeli vod postavio u jedan red, zapovjedio: »Pozor!« i stao pljuskati po licu sve od jednog kraja do drugoga. Pljuske, dijeljene tvrdom šakom s kratkim prstima i s velikom snagom, padale su na obraze kao udarci pesnicom, ostavljajući iza sebe crvene masnice. Na oči su onda

udarale nagle i nehotične velike suze, u kojima se sunce odražavalo kao u blistavoj bari, a predmeti se unaokolo crnili i skupljali u crne, velike krugove, koji su se u zraku okretali. Onda su se vidjela dva sunca: crno i bijelo. Glave su se pod njima brzo obarale i trzale, a duše zapaljivale ognjem. Iako nitko ni glasa nije pustio, činilo se, kao da u zraku škripe teški, drveni zavori.

Nakon jednog takvog udarca navrla je »lutkici« iz nosa krv. Nije ju otirao. Vojnici, razabravši, kako mu u blijedo-crvenom mlazu teče preko usta na bradu, a odande kaplje na uniformu, osjetili su, kako im hrptenicom prolaze srsi. Boljela ih je ta tuđa, svijetlo-crvena krv; lijepila im se na duše i tamo se skrućivala u smeđ, težak talog neke zajedničke, sveljudske krvi.

»Đavo, đavo, đavo...« nešto je u njima šaptalo. Ali tada se to više nije ticalo samo Róne. Tada je ta riječ imala svjetsko značenje, krijući u sebi svesvjetsku bol. Ona je bila kao val, koji je pojačan pušten u prostor. Duše, kao radijevi primaoci, hvatale su je i ponavljale:

»Đavo, đavo, đavo...«

Najteži je bio vojnicima tako zvani »hod u roju«, kad je osamdeset momaka, postavljenih u vrstu, moralo koračati tako, da se vrsta ne poremeti. Na prvi pogled nije u tome bilo ništa teško, ali kad je došlo do izvedbe, vrsta se skoro uvijek uleknula, a vodnik Róna pobjesnio. Trčao je od jednoga do drugog, tukao po zglobovima, pljuskao, kunući kao bijesan. A kad ni to nije pomagalo, zapovjedio bi:

»Na zemlju!«

Bilo blato ili ne bilo, vojnici su se morali izvaliti na zemlju. Desilo se, da se pred njima našlo đubrište ili mlaka, no vojnici nisu smjeli birati. Odjeveni, kako su bili, morali su se baciti na zemlju, u najveću

kaljužu i onda, tako zamazani, na ruglo svima, morali su prolaziti gradom. To bi sve oni još i podnijeli. Najgore je bilo, što se blato s uniforme, koja je morala biti čista, nije dalo odstraniti. Čisteći je, vojnici su proklinjali cijeli rat.

Gdjekada se događalo, da je sloga među vojnicima, s nepoznatog razloga, popustila. Tada bi nastao cijeli pakao od izdajâ, prljavoga dojavljivanja i spletaka, koje su često doprle i do časništva. Bile su to različite glasine o zloporabi vojničkoga materijala, o prevarama sa životnim namirnicama, koje su iz vojnih skladišta dopadale u ruke različnih prekupaca. Te su glasine kružile od usta do usta, najviše su ogorčavale same vojnike, kojima su davali jesti samo toliko, da od glada ne umru. Znalo se, da časništvo ima svega na pretek, kako neki od njih udešavaju vesele gozbe s damama iz polusvijeta, koje prelaze u puste orgije. Stanovi viših časnika sličili su dvorcima malih oligarha, u kojima se pirovalo od jutra do večera i od večera do zore na najsuroviji način: vino je teklo i u mlakama te žućkaste tekućine plesale su gole žene...

Tu, u gradu, bili su potresi rata najvidljiviji. Mogli su se promatrati u svim svojim pojedinostima i u svim slojevima ljudskoga društva. Vidio se očaj, radost, zanos, potištenost i krajnja iscrpenost. Jedni su se topili u suzama, drugi se nadali, a ostali u strahu iščekivali budućnost.

Nedjeljama su dolazili seljaci s bisagama na leđima, da posjete svoje mile u vojsci ili u bolnicama. Dolazile su pogrbljene mamice, koje su odgojile cijelu hrpu djece; dolazile su žene, kojima su muževe uzeli, osuđene na crne dane bijelih udovica. Na ugaru ležala su mlada, jaka, za plođenje stvorena tijela. Mogle su se vidjeti po hodnicima bolnice, kako kipte od života, kako se razgovaraju sa svojim muževima, bogaljima koji su se trebali vratiti i iz njihovih krila proiznijeti pokoljenje budućnosti.

Jedne takve nedjelje došao je starčić, sijedi otac, da pohodi svoga sina, kome je iver šrapnele zastao u mozgu. Operirali su ga, ali je mozak, pod tlakom krvi, prodr'o na umekšanom mjestu napolje, učinivši tako kao neku novu glavu. Stisnutih očiju hodao je jadni starac po bolnici cijeli tjedan uvjeren, da će mu sin ozdraviti i zdrav se vratiti kući. Svi su ga uvjeravali o tome i svi su ga u toj nadi podržavali, ali je toga tjedna nastupilo naglo pogoršanje i vojničić je u naručju svoga staroga oca ispustio dušu. Zaklopivši mu oči, otac se prekrstio, izišao pred bolnicu, prekrio lice rukama i stao tako grozno naricati, da su prolaznici začepljivali uši i bježali odande.

A takvih je slučajeva bilo svaki dan. Ilčik, kad je bio slobodan i išao u grad, vidio ih je mnogo. Zgadilo mu se i gledati ih.

Činilo se, kao da je cijeli svijet jedna krvava rana, jedan krik bola.

Ali mjera još uvijek nije bila puna: vlakovi su dovozili ranjene, a i mrtvih su bila već puna groblja, no njihova su mjesta popunjavale nove čete, nove pukovnije, novi, izabrani, zdravi ljudi. Zemlje su se tresle na milje daleko od topovskih hitaca. Obzorja su se crvenila za ljetnih toplih noći od zapaljenih sela. Fronte, pod silom navalâ, previjale su se, kao ogromne vrpce, sad na jednu, sad na drugu stranu. Kuda su prolazile, ostavljale su iza sebe samo opaljena brvna, lešine i granatama razrovana polja.

Zemlja je drhtala pod tisućama nogu, koje su bježale.

Kod kuće su plakala gladna djeca.

Majke su sa ceduljama u rukama stajale u dugim redovima pred dućanima i prosile hljeba.

Ali hljeba nije bilo.

Bile su samo cedulje.

A novine su pisale o pobjedama, o odstupanju neprijateljskih vojska: lomile su fronte, kao trešćice na koljenu, pobjeđivale, zarobljivale na tisuće neprijateljskih vojnika, a na koncu zapadale u zanos, puštajući u zrak čitave balone od frazâ.

Ali je rat trajao dalje.

Kao da je netko mahnuo čarobnim štapićem, dugi redovi vojnika, strojnih pušaka i topova nicali su iz zemlje.

U crkvama su se održavale službe božje za pobjedu oružja.

Svijet se ovijao nekom golemom, strašnom mrežom, iz koje — kako se činilo — nije bilo nikakva izlaska.

Vojnici su u želudcima trpjeli glad, a u košuljama uši. Oduševljenje, koje ih je još na početku držalo, gasilo se iz dana u dan. Ostajalo je još samo nešto nasilno, podržavano ljudima Rónova kova, gluhim i slijepim strojevima, koji su tvorili taj samotvorni poredak, iz kojega se nije dalo izmaknuti. Prije podne i poslije podne: vježba; za ružna vremena: škola, rđava hrana i sva ona ubitačna vojnička tradicija, koja je od njih stvarala stado, bez ponosa, bez samosvijesti, koje ravnodušno gleda na sve.

Samo od vremena do vremena bilo je trenutaka neke duševne uznositosti, nekoga proročanskog jasnoviđenja, kojim se ona krvava magla, ono željezno ropstvo raskidalo i na obzorju se objavio smioni, nesputani čovjek, koji je čeznuo za slobodnim rukama i slobodnim duhom. To je priviđenje raslo u groznoj atmosferi rata nehotice, kao drvo: krasno, izazovno dozivajući i zahvaćajući i one posljednje i privlačilo ih elementarnom silom k sebi. Vojnici su se povlačili u kutove i bavili se tim priviđenjem

poput djece. Hranili su ga svojim gladom, primljenim zaušnicama, blatom prilijepljenim na uniformama, razjarenom krvi i pogrdama, koje su ih stizale sa svih strana. Moglo se čuti, kako sanenim očima šapću jedan drugome:

»Ej, trista im bogova!«

»Da ih pasja mater sve potuče!«

»To tako ne može ostati...«

»Ne može.«

»Mora doći drugo vrijeme.«

»Mora!«

Lica su se crvenila i priviđenje, podsticano ovim svetim ognjem, raslo je iz dana u dan.

Ali, bilo je zasad još samo — priviđenje.

XIII

Te nedjelje, koja je slijedila iza burnih dana rastočkih, kapelan se Letay razljutio i izgrdio Rastočane kao proste buntovnike. Kapelan Letay bio je pitomac grada i školâ, koje su u svakoj rečenici naglašavale narodnost; aristokrat po cijeloj svojoj strukturi, nije imao mnogo smisla za selo i budući da je seljake smatrao nekom vrstom nižih stvorova, njegova je propovijed bila žestoka, puna bijesa, koji nije dopuštao nikakovih opravdanja.

Rastočani nisu mnogo shvaćali od te propovijedi: kapelan Letay bio im je po svojim nazorima tuđ i dalek. Ali bujica riječi, koje su padale sa propovjedaonice, nekako ih je zaglušivala i zarazila ih pukim zvukom, koji je u maloj seoskoj crkvici izgledao brižno izglađen, sličan teškim staklenim kristalima, koji padaju s visine. Zato su se ljudi te nedjelje neobično brzo izgubili iz crkve, pa je kapelan Letay, vidjevši, kako se žure kućama, pomislio:

»Propovijed je djelovala.«

Poslije podne, sjedeći u svom kapelanskom stanu, bio je prekinut kucanjem.

»Slobodno!« reče.

Kad je ugledao župnika Mrvu, gdje ulazi, začudio se.

»A... gospodine principale... Izvolite, molim.«

Posjeti župnika Mrve bili su rijetkost. Letay mu je ponudio stolicu, ali župnik Mrva nije sjeo. Ostavši na nogama, prijekorno je pogledao Letaya i rekao:

»Gospodine kapelane, vaša propovijed mi se danas nije svidjela.«

»Nije svidjela? Zašto?«

»Mi smo sluge božje, a nipošto izvršitelji političkih poslova.«

Kapelan Letay ga pogleda s neshvaćanjem. Nije znao, što time Mrva misli, jer ta dva pojma on dosad nekako nije razlikovao. Letay je znao, da je svećenik i izvršivao je svoje svećeničke dužnosti, ali u prvoj prilici one su uzmakle pred fanatičkim čovjekom, koji se priklonio dnevnim događajima pod utjecajem novina, koje je revno čitao. Time je i za sebe stvorio željeznu nuždu, kojoj se moralo slijepo pokoravati. Na župnika Mrvu on je gledao, kao na inteligenta, koji je dugim djelovanjem na selu otupio. Zato ga je u duhu podcjenjivao i čak ga sažaljevao onim sažaljenjem, što ga osjećaju zdravi i mladi ljudi prema nemoćnim starcima. Ipak su ga župnikove riječi, nešto bezobzirne i oštre, razdražile tako, da je protestirao:

»Molim, ja sam izvršavao samo svoju dužnost.«

»Ne dužnost«, odvrati svojim umjerenim tonom dekan Mrva; »vi ste u ovom slučaju izražavali svoje osobne nazore, koji ne pristaju na propovjedaonicu.«

»Osobne nazore?« upre Letay na župnika Mrvu svoj pronicav pogled. »Mislim, da je to nazor svakoga vjernoga sina domovine? Ne?«

Župnik Mrva uvidi, da prepiranje s tim čovjekom nema smisla. Provalija osobnih nazora objavila mu se u svoj nepremostivoj dubini i on se ražalosti, kad je osjetio, kako su daleki jedan od drugoga i ovako bliski ljudi. Poznavao je Letaya i znao da bi ga uzalud uvjeravao.

»Dobro. Ja sam, napokon... Htio sam vas samo upozoriti na nemile posljedice.«

Župnik Mrva otiđe mirno, kao da se ništa nije dogodilo, a kapelan Letay ostade sam, ne znajući, kako bi si razjasnio taj posjet. Tištala ga je pomisao, da se i na njega, koga su uvijek i svagdje hvalili, može tko potužiti. »Posljedice... Kakve posljedice?« Dugo je razmišljao, ali nije predviđao nikakve posljedice. Vidio je seljake, te stvorove niže vrste i nije mu došlo ni na kraj pameti, da bi i oni mogli imati neka prava ili nešto, što nalikuje na prava. Ta oni su imali religiju, imali su domovinu, koja je tražila bezuvjetnu pokornost. Zar im to ne dostaje? Što žele još?

Ustao je ljutit i pošao bilježniku Okolickomu. U atmosferi mrkih seljačkih lica dom bilježnika Okolickoga bio je jedino utočište, kamo se kapelan utjecao u takovim časovima i gdje je mogao svoju dušu do dna iskaliti.

Dan je bio lijep. Raspaljeno svibanjsko sunce poplavilo je selo, raspolovljeno srebrenim gorskim potokom. Idući kroz selo, kapelan Letay osjećao je miris lipâ, koje su bile pune soka i čuo je kako pčele u njima zuje srebrnim zvukom. Piljske planine kao da su se taj dan bliže primakle, na njima se jasno viđale nepravilne krčevine, koje su sezale do crnogoričnih šuma, na kojima se po gdjegdje drvo, s kojega je bila oguljena kora, pričinjalo, kao da gori

žutim plamenom. Vučja jama ležala je već u sjeni. Nad njom se izvijala gola hridina, kao uglađena, nasmijana, sjedinama osuta, koja se s lijeve strane pričinjala kao osnova neke divske građevine, koja se prostirala upoprijeko i gubila u kotlini.

Letay, koji je ovu čudesnu, neobuzdanu arhitekturu prirode volio motriti, ovoga puta ju uopće nije zamjećivao. Danas je i u njoj vidio nešto neprijateljsko, odbojno i tajnovito, kao i u tamošnjim ljudima. Sreo se s četiri seljaka, koji su ga jedva pozdravili skoro s okrenutim licima i žurili se dalje, kao da ih tko goni. To je ponosnog Letaya još jače razljutilo. I jedva što je pružio ruku Okolickomu, već je iz njega provalilo:

»To su buntovnici.«

Oštra ova riječ razbudila je pozornost Okolickoga i on zapita:

»Što se dogodilo?«

Kapelan Letay ispričao je slučaj o propovijedi, ali da ublaži utisak, šaljivo doda:

»Našeg starog spopale su u posljednje vrijeme čudne mušice.«

»Seljak«, prezirno odmahne rukom Okolicky, koji se na Mrvu ljutio zbog toga, što je bio u narodu tako omilio.

»Tom svojom neumjesnom filantropijom već mi je omrznuo. Dijeli savjete, piše molbe, a... Zašto to? Tamo ima...«

Htio je reći više, ali je zadnju riječ progutao, jer je pred sobom vidio također svećenika. A bilježnik Okolicky nije volio svećenike. Bila je to neka nerazložna mržnja, koju je osjećao prema ljudima protivnih nazora, osobito prama Mrvi, koji je svojim radom već više puta osujetio njegove osnove. Bio bi i javno ustao prtiv njega, ali je župnik Mrva stajao visoko iznad njega, nedosežan i neranljiv.

Što god je radio, nije nikad radio proti pojedinim osobama. Njegova djela pokrivala su se sama sobom i prožimala jakom i sigurnom snagom sve, što im se stavljalo na put. Bilježnik Okolicky, ma što učinio, uvijek se osjećao sputan tim srebrokosim starcem. To uvjerenje ga je nesvijesno činilo plahim i budilo u njemu poštovanje prama Mrvi.

Posljednji su događaji u Rastocima imali svoj šiljak, fin i dug, koji je bio negdje zaboden i nevidljiv. Kramara su zatvorili. Zatvorili bi i Ilčičku, ali je njoj pošlo za rukom da se izvuče, premda je Okolicky upeo sve sile proti njoj. Kurnjava je tvrdokorno svjedočio proti njoj. Ali kad je vlast uvidjela, da se cijela stvar pretvara u besmisleno natezanje, obustavila je istraživanje, označivši rastočku »bunu« kao ratnu nervoznost, zbog koje se radi izuzetnih prilika mora zatvoriti jedno oko i preći na dnevni red.

No Rastočani nisu tako mislili. Iskra, koja je pala u bure baruta, tinjala je dalje: pomalo, ali s okrutnom sigurnošću.

Toga se dana Kurnjava probudio, ali se nikako nije znao snaći; pijetlove je već davno čuo, a u sobi je njegovoj vladala još uvijek tama. Obukao je hlače i izašao na polje, ali se brzo vratio, kao da ga je zmija ujela. Sunce je bilo visoko, a u njegovoj sobi bilo mračno.

»Koji je to đavo?« Čudio se on i pošao opet napolje, da se razgleda, ali svoje kolibe, koja je stajala nešto na brijegu, skoro nije prepoznao. Prozori, zidovi, sve je bilo zamazano blatom. Vrata od hambara bila su skinuta i kad ih je potražio, opazio ih je na krovu. Netko je vapnom, velikim slovima napisao na njima:

»Jonaš — izdajica.«

Videći to, smrsio je strašnu kletvu. U prvi mah je mislio, da će svisnuti od jada, ali se za čas osvijestio i pošao seoskom knezu.

»Znate li, što su mi te svinje učinile?« poviče još prije nego je prekoračio prag.

»Kakove svinje? Čije?« zapita ga knez u čudu.

»Vaše«, izleti iz Kurnjave.

»Moje?« izbulji Vorčiak oči. »Ta ja imam samo jednu i ta je u kotcu.«

Sada se Kurnjava dozva k svijesti i ispravi:

»Eh... svinje... No pa da, svinje! Nego što su? Cijelu su mi kuću zamazali blatom.«

Ispričao je, što su mu uradili s kućom, dozivajući na počinitelje grom i pakao. No knez Vorčiak samo slegne ramenom, kao da ga to ne zanima i zabrinuto doda:

»Oni će se osvećivati, gadovi. Još će i moju kuću potpaliti.«

I istrča odmah napolje da vidi, ne gori li mu već krov. Kurnjava je vidio, da od kneza ne će dobiti nikakova savjeta. Zato je nešto promumljao i otišao k žandarima.

Žandari su se malo time pozabavili, ali bez rezultata. Uhvatili su samo nekoliko mladića. Ne znajući, što da s njima rade, istukli su ih i time su smatrali da je ova stvar riješena.

Ali Rastočani nisu ... Jedva je prošlo nekoliko dana, kad je netko razložio Kurnjavi kola, odnio ih na sjenik i tamo opet sastavio. Kunjava je već mislio, da su mu kola ukrali. Pretražio je cijelo selo, ali nije našao ništa, osim tajanstvenog smiješka na usnama. No najedanput je pošao na sjenik i ugledao ih tamo složene, samo da se izvezu na cestu.

Da su mu kola ukrali, ne bi se možda toliko ljutio, nego ovako, kad je vidio, kako ljudi od njega prave sprdačinu. Potrčao je opet žandarima, bilježniku i natrag. Sve badava. Žandari nisu imali kad da se bave takovim glupostima. Bilježnik Okolicky, kad ga je već raspalilo, otresao se na njega:

»Daj mi mira! Valjda ne misliš, da ću ja trčati za tvojim kolima?«

Kurnjava se vrati s dugim nosom i od toga dana se nije gotovo ni pokazivao svijetu, jer kad je koga sreo, svaki mu se čovjek podsmijevao. Zatvarao se u svoj kućerak i gledao kroz prozor na cestu, kako se ljudi žure za poslom. No i tu su ga pronašli dječaci. Jedan mu je kroz prozor isplazio jezik. Kurnjava, kao da ga je osa ubola, skočio za njim, ali ga ne bi uhvatio, da dječak nije pao preko jedne prečke. Kurnjava dočepavši se derana, strašno ga je izmlatio.

Zadovoljan, vratio se kući, ali tek što je sjeo, opazi, gdje uzlazi prema njegovoj kući jedan čovjek. U zloj slutnji, zatvori on vrata zaponcem, ali ih je onaj čovjek silom otvorio i unišao. No našao je sobu praznu. Kurnjava je dotle otvorio prozor i odmaglio...

Tih dana u Rastocima odjeknu bubanj. Odmah iza bubnjanja Kurnjava je objavio, da popisanu stoku (baš je bio ponedjeljak) moraju u četvrtak vlasnici dovesti na željezničku stanicu. Bio je to nov, vrlo osjetljiv udarac. Mnogi nisu popisivanju stoke uopće vjerovali, gojeći nadu, da će sve to po svoj prilici zaspati; rat će prestati i stoka će ostati kod kuće. Ali rat nije prestajao. Crvene karte poljske pošte stalno su dolazile, a s njima miris puščanoga praha, razrovane zemlje i ljudske krvi. Staje su se praznile od godine do godine i pobuđivale čuvstvo praznine i osamljenosti. Seljaci su ih obilazili lomeći ruke, klimajući glavama i mračno gledajući u njih. »Zlo je, vrlo zlo!« ozivalo se sa svih strana. Išlo je to iz usta u usta. Gubeći stoku, gubili su i posljednje nade. Ona im je bila sve. Mnoge su se

porodice bile srasle sa svojim kravicama, hraniteljicama. Poznali su njihov hod, njihove običaje i sad, kad ih je trebalo odvesti, osjećali su, da gube neko blisko stvorenje, koje je s njima sraslo, a koje sada zauvijek odlazi.

To je saznanje boljelo. Na usne se nametalo pitanje: »Zašto, za koga?«

I došao je četvrtak, dan mračan, neveseo. Jedva je počelo svitati, otvarala su se vrata na stajama i vidjeli se ljudi, kako ulaze i izlaze: muškarci oborenih glava, a žene s pregačama na očima. Bio je to neki čudan blagdan, neka žalbena svečanost u stajama. Stoci su stavljali djetelinu u jasle. Gdje je nije bilo, odlazili su da je naročito posude ili kupe; taj je dan morala biti djetelina u jaslima. Stoka se zacijelo i čudila, ali s tekom počela mljaskati rijetku poslasticu.

U rikanju, koje je toga jutra ozvanjalo u Rastocima, bila je neka tuga, nešto tako primitivno tragično, da su mnoge podišli srsi, čega nisu osjećali ni onda, kad su odlazili novaci. Tko je vidio te nijeme stvorove, kako pokorno idu, vođeni na lancima i kako se od vremena do vremena zaustavljaju i riču, nije mogao odoljeti naročitom čuvstvu žalosti pomiješane sa stidom. Okretale su se još, tresle glavama, kao da su znale, da se u one staje više ne će vratiti. Neke su se uzjogunile i nisu htjele ići. Ipak ih nije udario ni bič ni palica; oni, koji su ih vodili, milovali bi ih, bodrili nježnim imenima, kao da ne odvode stoku, nego ljude.

Sivonjka je vodila svoju Ribenku, stariju, ali veoma mudru kravicu sa prelomljenim rogom. Bila je mala, šepava, vrata na staji sama je otvarala, štete nije nikad činila i kad joj je Sivonjka govorila, razumjela je svaku njenu riječ. Dobila ju je kao miraz, kad se udavala; zato je valjda tako i srasla s njom. Muž je Sivonjki umro i ostala joj je samo

Ribenka i kad god je kravica dolazila s paše, zamuknula bi joj kroz prozor. Kad je Sivonjki bilo nešto teško pri srcu, pričala je to Ribenki, a Ribenka joj je uvijek glavom odobravala.

Kad su ljudi govorili o Sivonjki, doticali su se prstom čela, ali to nije narušavalo njihova prijateljstva. Rastavio ih je tek rat, onog jutra, kad je Sivonjka morala svoju Ribenku ispratiti do željeznice.

»Ribenko moja«, jaukala je Sivonjka cijelim putem, »što ću ja sad bez tebe?«

Na željezničkoj stanici oduzeli su Sivonjki Ribenku. Zagrlila ju je, zaplakala i gledala još, kako ju tjeraju u vagon. Između desetaka onih različitih nijemih stvorova, Ribenka, sa prelomljenim rogom, gledala je Sivonjku. I dok je tako gledala, iz jednog joj oka kao da joj je počelo nešto teći, dugo i tužno, kao suza...

Sivonjka je Ribenku još prekrstila, a onda se vratila; i koga god bi u Rastocima srela, svakom je govorila:

»Moja je Ribenka plakala...«

XIV

Razbludni smijeh ljeta zatekao je polja u punom rascvatu ploda. Biljke, pune soka, dozrijevale su, dok je zemlja pod njima drijemala u blaženoj zaboravi velikoga tijela, koje se izvalilo na sunčanoj pripeci, pružajući svim svojim sastavnim osobinama mogućnost, da se razviju. U tom radosnom rastenju kao da je sve gluho i nijemo: trava se na vjetru ljenivo lelijala, stabla su gledala tisućama skrivenih očiju, a zrak, napojen teškim mirisom ljeta, drhtao je nad zemljom, kao nevidljiva magla.

Ali saznanje, da se negdje ljudi ubijaju, činilo je krasotu ljeta neprirodnom, čak bolnom, tako da se ničemu više nije vjerovalo. Ljude je obuzela tupa umornost, neobična drhtavica, kao neka duga i gorka bol, koja se ugnijezdila u grudima i ispunjavala ih nečim gorkim, zlim. Sjedali su s njom na rub polja, pod stogove sijena, ma gdje, odlagali oruđe i tresli glavama. No zrak nad njima, presićen i težak, kao dim tamjana, visio je i dalje u svoj svojoj čarobnosti, ali i u svoj svojoj nevjerojatnosti.

Ljubav Kriste počela se u tom ljetu raspaljivati, kao željezo, zaboravljeno u plamenu ognja. Bit će, da je ljeto bilo krivo tome, ali još više njenih devetnaest godina, koje su se snažno i neumitno javljale u Kristini i mamile ju na put već razvite žene. Što se naokolo zbivalo, nije moglo Kristu zbuniti. Za prilike nije marila. Prislonila je uho svojoj nutrini i osjećajući je, bila je, kao ono ljeto, kao ona dremovna, zaboravljena zemlja.

Nakon susreta s Ondrejem Korenom išla je neko vrijeme zamišljena. Onda ga je nekako brzo i lako zaboravila i gorljivije se stala obraćati Angyalu. U njega je našla sve one osobine, za kojima je težila. Bio je veseo, brižljivo se odijevao, bio prijatan, a što je najvažnije, bio je žandar, prema seljačkom shvaćanju: moćan gospodin, kojega se svatko boji.

Nije dugo potrajalo i Angyal nije ni znao, kako je sve to došlo. Krista ga je tako prirodno i spretno zbunila, da se tek tada dozvao k svijesti, kad se već nekoliko nedjelja nastojao pod prozorima Dominovim, koji su bili — što treba reći — dosta veliki i dosta niski. Tu se šaputalo, stiskale se ruke, govorile se divne, teške riječi, koje su, nakon dugih razgovora o topovima, strojnim puškama, o ranjenicima i mrtvima, zvučale neobično, otegnuto, stvarajući oko sebe svoj osobiti svijet. Angyal, iako je često morao slušati dvolične primjedbe, nalazio je u

svom odnošaju prema Kristi neki čar. Kako je sam govorio, proživljavao je komadić seoske romantike, koja ga je potpuno zaokupila. Kristica mu se činila svaki dan sve ljepšom. Otkrivao je na njoj svaki put sve novije i novije čare, koji su ga ispunjali divljenjem i sve više raspaljivali njegovu muškost.

Ali je i govorkanje u Rastocima isto tako raslo. Ljudi su stare Dominove upozoravali, da bolje pripaze na djevojku. Ne znajući već, što da radi, stari je Domin, kad je Angyal bio kod Kriste, uzimao sjekiru i vrzao se po dvorištu, kao da su mu pune ruke posla. Udarao je njom sad po uglovima kuće, sad po plotu i Angyala je doskora odnosio đavo. Bio je blijed od srdžbe. Kad je odlazio, šaptao je:

»Što taj stari tucka toliko oko mene?«

Domin je mahao glavom i kad je već bio razjaren, grozio se prstom i govorio Kristi:

»Djevojko, djevojko, ostavi se tog žandara!«

Krista bi se onda namrštila ili rasplakala, ali bi joj tada došla u pomoć majka:

»Ta ne viči toliko na nju.«

Riječ po riječ i nastala bi svađa, da Domin nije bio Dominom. Ali Domin je obično uzeo kaput i otišao susjedima, gdje se mogao potužiti na svoj jad i olakšati si srce.

Krista, ne mareći za posljedice, srljala je dalje, kao gorska bujica. Kad je uvidjela, da ju otac nadzire i da se to Angyalu ne sviđa, počeli su se sastajati dalje od kuće, u polju, iza sela. Nije znala, što upravo hoće, ali nije ni mnogo istraživala. Sviđalo joj se to i dražilo ju, da odlazi uvečer od kuće i da se skita noću svima u prkos.

Polje je njihovoj ljubavi donijelo nove čare. Baš se počinjala kosidba. Iza žarkih dana dolazile su tople noći, pune mirisa sijena i cvrkuta poljskih zrikavaca, koji su po travi skakali. Topli sumraci kao da su ljude držali na toplom dlanu. Čovjek nije osje-

ćao volje da ode kući, nego da sjedne negdje na humak, i da gleda smeđe i tamno-ljubičaste padine, na poljske staze, koje se gube u tami. Htio bi leći na zemlju, razastrijeti obje ruke i svih deset prsti zarinuti u meku, toplu tvar, koja je u noći pocrnila. Tijelo na njoj, kao da se raspadalo, lijepilo uz nju i drhtalo od čežnje, a oči letjele strašnom brzinom nekud tako daleko, da se na čas ništa nije moglo vidjeti.

Jedne takove noći sastao se stražmeštar Angyal s Kristom u Hliniku, maloj dolinici iza Rastoka, obrubljenoj s desne strane brezovom šumicom, a s lijeve dubokim jamama, iz kojih su Rastočani uzimali glinu za mazanje peći. U sredini je bila nedavno pokošena livada i na njoj kupovi sijena.

Angyal je već tamo bio, kad je Krista došla. Dolazio joj je iz daleka ususret.

»Dobar veče!« pozdravi je.

»Jedva sam utekla«, govorila je Krista, zasopljena. »Otac pazi na mene kao zmaj.«

Angyal je uhvati za ruku i tako razgovarajući se, koračali su između kupova sijena. Neko vrijeme su šutjeli, a onda ju Angyal odjednom zapita:

»Kristice, voliš li ti mene?«

Pitao ju je to već mnogo puta. Krista nije shvaćala, zašto ga o tome mora još uvjeravati, ali činila je to rado, jer je znala, da mu to godi.

Sjeli su na kup sijena. Pred njima je bio drugi kup, od kojega su se viđali nejasni obrisi pred tamnom pozadinom. Zrikavci su zrikali uspavljivim šapatom, koji se u zatvorenoj dolini produbljivao i punio uši. Treperavo lišće brezove šumice zadrhtalo je od časa na čas, a u dolinicu dopirao vonj soka prekipjele kore, da je već teško bilo disati.

»Ovdje je tako lijepo . . .« reče Krista sanljivim glasom, prevalivši se nauznak na sijeno.

Angyal ju je motrio. Vidio je samo njeno lice, kako se slabo bijeli u tami, dok je ostalo tijelo odjednom nekud iščezavalo, kao da je u zemlju propalo. »Zašto ja tu sjedim?« zapita se on tada, da i sam nije znao zašto. Nije umio odgovoriti. Jedno mu je bilo jasno: ozbiljno nije mogao misliti na Kristu. Bila je doduše lijepa, ali seljakinja; neobrazovana i nemoguća za društvo. Među njima je bila nepremostiva provalija. Znali su to oboje, a ipak su se sastajali skoro svaki dan, cjelivali se, govorili o ljubavi i —

Čemu to?

Angyal se namršti. Negdje je bila pogreška, ali zar je on zato tu, da pogreške popravlja? Nešto je bilo jače od njih: svelo ih je zajedno i drži ih združene. Čemu tad razmišljati? Vječno to tako ne može trajati.

Uza svu dvosmislenost svoga zvanja, Angyal je umio sačuvati samosvijest, ponos, koji mu nije dozvoljavao, da pane u nekarakternost. Ali ljeto je i u njegovim žilama pjevalo svoju pjesmu. Razmišljati bilo je tu uopće neprirodno, glupo. Zato je nehotice ispružio ruku i obujmio Kristu.

»Što je?« trgne se Krista iz snatrenja.

Osjetivši u ruci toplotu ženskoga tijela, u Angyala je nešto ušlo i zamaglilo mu se. Mjesto odgovora uhvatio ju je, pritegnuo snažno k sebi, tako da je Krista osjetila gotovo bol. Iznenađena pogledala ga je, ali je u tami vidjela samo blijedo osurovljeno lice s izbuljenim očima, koje su grčevito i požudno zurile u nju gorući zlim, teškim ognjem. U toploj, ljetnoj noći, kad je sve bilo tako spokojno i tiho, Krista se njega prestrašila. Pričinilo joj se, da je to netko drugi, tuđ, zao čovjek, koji je nenadano zamijenio mjesto s uljudnim Angyalom, da je osramoti. Nije shvatila nagloga zahvata, pa je u na-

vali straha skočila i slijepo stala bježati prema selu. Ali i Angyal je isto tako skočio za njom, dozivajući:

»Ne bježi, glupa djevojko!«

Stao je trčati za njom i skoro ju je stigao, ali uto se spotaknuo i pao. Padajući, uhvatio se nečega lepršavoga, što je popustilo i Angyal osjeti deranje neke tkanine. Zagledao se u tom smjeru i opazio u tami, kako se pomiče nešto bijelo, lako odskakujući, kao da netko maše bijelom maramom. U taj čas je osjetio, da mu se obrazom razlijeva nešto toplo . . .

»Krv«, pomisli Angyal i izusti strašnu kletvu.

Prestrašena Krista daleko je odmakla. Baš se htjela ustaviti i okrenuti, kad se o nekoga zadjenula. Trznula se i pogledala.

Kraj nje je stajao Ondrej Koren. Sa štapom u ruci, iznenađen, gledao ju je, našto mu se pogled ustavi na otkinutom komadu suknje. Pričini joj se, da ju pita, što se to dogodilo. Ali je ona zatvorila oči i Ondrej, zahvaćen zlom slutnjom, pocrveni u licu. Stisnuvši štap u ruci, pošao je smjerom, odakle je dotrčala Krista.

Nije ništa našao.

U Hliniku bilo je tiho: sijeno je oštro mirisalo, u brezovoj šumici je drhtalo lišće i počela se spuštati laka rosa. Samo neka ptica u nedalekom grmu, probuđena iz sna, teško se digla sa zemlje i zakriještala.

Tek kod kuće počela je Krista misliti o onom, što se dogodilo. U tišini sobe, koja je mirisala po svježem rublju, pričinilo joj se sve smiješnim i neznatnim. Perina se u uglu bijelila i Krista nije shvaćala samu sebe. Zašto je pobjegla? Ta već je odavno na tako nešto mislila. Pa i u razgovorima su se toga doticali.

Čak se i prestrašila, jer se Angyal na nju razljutio.

»Pa neka«, reče u sebi i ravnodušno slegne ramenima. Ali su joj na oči nehotice navrle suze. »Srdit će se«, mislila je bez prestanka i htjela ne htjela, digla se i izašla na cestu, premda je u Rastocima već sve spavalo.

»Možda ću se sresti s njim«, tješila se.

Gonjena nemirom, pošla je tako nasumce po selu. Plotovi uz cestu gledali su je pitajući je: »Kristo, što je tebi?« Ali Krista nije imala odgovora za njih. Išla je, kao da ne pripada sebi, gonjena tuđom voljom, tuđim htijenjem, s onim žarkim ljetom u duši. Nabujala ramena palila su je pod odjećom, a rastvorena usta, kao divan crveni plod, gorjela su divnom žudnjom ljeta, koje je visjelo nad zemljom. Htjelo joj se stati nasred ceste i izviknuti pred cijelim svijetom svoju čežnju. Ali kad se zagledala u crne, nevesele kolibe, prestrašila se. U njima su bili zatvoreni zluradi ljudi, koji su poznavali samo bijedu, kanone i tanetima iznakažena ljudska tjelesa. Znali su, tko je gdje i kako ranjen, ali nisu znali, da i drveće i trava raste upravo onako, kako su oduvijek rasli i kako će još dugo rasti . . .

»Ah!« uzdahne Krista. Srce joj se uzbudilo u grudima. Činilo joj se, da će probiti prsi i odletjeti kao ptica, puštena iz krletke.

Krista je htjela ići još dalje s tim nemirnim srcem, ali jedva je pošla nekoliko koračaja, opet se na cesti pojavio Ondrej Koren.

Zastao je.

»Što želi?« pomisli u sebi Krista.

Izmoreno i nemirno, razvlačila je usne. Noge su je boljele i u njoj odjednom sazrije čudna odluka. Što hoće, zašto bludi? I tako se o njoj šire kojekakve glasine. I ona odjednom pristupi Ondreju i reče mu:

»Ondreju, hodi!«

Uhvatila ga je za ruku i Ondrej se dao voditi. Išao je, ne znajući, što znači Kristino ponašanje. Nešto ga je neodoljivo držalo uz nju. Išao je. Nije ni primijetio, kako se našao pod Dominovim prozorima.

Kad su bili tamo, Krista se odjednom zaustavi, pritisla se uz Ondreja i pozvala ga:

»Hodi unutra.«

Ondrej Koren razrogači oči. U širokim zjenicama bilo je pitanje:

»Zašto?«

Krista Dominova je shvatila to pitanje. Slabim, prigušenim glasom šanula je:

»Bit ću tvoja žena...«

Ondrej Koren se okrene, kao da traži nekoga uza se. Kad nije vidio ništa osim tame i u njoj Kristu, htio je izreći neku strašnu riječ, kojom bi je ošinuo i uništio. Ali je onda odjednom pljunuo pred nju i okrenuvši se, brzim korakom nestao u tami.

To je bila njegova riječ.

XV

Dani, koji su prolazili, činili su se bilježniku Okolickom kao boce, koje netko hvata za grlo i baca o zid. Pogađale su ga i zvučeći razbijale se u komadiće, glupe, besmislene, koji bude čuvstvo nečega nedovršenoga, što nikad ne umiruje, nego neprestano dalje goni. Bijesno je nešto nukalo mašati se novih boca i bacati ih još žešće u zid, tako da od njih uopće ne preostane ništa, nego da se raspanu u prah i iščeznu zanavijek u vlastitom ništavilu, u bezdanoj dubini događaja, koji su se nizali, prepletali, a ipak iza njih ostajala samo neka gorčina, strašno ružna.

Bilježnik Okolicky se nije mnogo zadržavao kod kuće. Kod kuće je bio samo u najpotrebnijim slučajima. Inače se često viđao, kako na lakim pletenim kolima odlazi u Vranov ili kako s puškom na ramenu ide u šumu. Bio je strastven lovac, pa je u šumi nalazio veliku razonodu. Na svijetlim proplancima, dok je veselo štektao lovački pas Čola, on je zaboravljao svoju crvenu, veliku kuću, punu neprijatnosti. Ruke mu se nisu tresle i bio je tada potpuno svoj, ničim nesmetan, slobodan, kao hrast u gori.

Kući se vraćao umoran i izvrsno je spavao. Drugi bi se dan bacio s veseljem na posao, ali je taj posao trajao samo nekoliko sati. Složio bi ruke iza glave, protegnuo se i s tim protezanjem iščeznuo je i njegov mir.

Misli bi mu se, male, bodljikave i zle, vratile...

Bilježnik Okolicky bi ustao, otvorio vrata i u trijemu bi odjeknulo otegnuto dozivanje:

»Mar-ka!...«

Marka, već starija osoba, crvena u licu i debela, došla bi i bilježnik Okolicky bi od nje zatražio, da mu priča, što se prošloga dana dogodilo u selu. Kad se dogodilo nešto, što mu nije bilo po volji, počeo je psovati, kesiti se i udarati vratima.

U posljednje je vrijeme bio najviše u mislima zauzet Evom Hlavajevom. Kušao je, da se nad svim tim nasmije, ali mu smijeh nije išao od srca. Eva Hlavajeva se nije javljala od posljednjega posjeta, a bilježnika Okolickoga je baš ta šutnja uznemirivala. Osjećao je, da u njoj dozrijeva nešto zlo, što bi moglo po njega ispasti kobno. Imao je veliku rodbinu, ponosnu na svoje otmeno poreklo; prirođen ponos bio je i u njemu, pa mu zato ne bi bilo milo, da se pročuje o njegovom seoskom don-juanstvu, osobito, kad je njemu bila primiješana tolika nekarakternost, koja je graničila već

sa zloporabom uredske vlasti. Okolicky je dobro znao, da je počinio prost, lupeški čin, u kome nije bilo ni malo gospodske virtuoznosti ni galantnosti, koja bi ga barem nešto opravdavala i po kojoj bi zaslužio priznanje odvažna čovjeka. Bila je to surovost, počinjena na nezaštićenoj ženi, kojoj nije bilo ni muža kod kuće. Morala je dolaziti k njemu, kao k svom pretpostavljenom, a on . . . Ne, bilježnik Okolicky je morao to pod svaku cijenu zabašuriti i sakriti.

Mislio je na sve moguće, ali sve mu se osujetilo. O stanju Eve Hlavajeve se već javno govorilo s onim nasmješljivim, razvučenim ustima, kako se već običava govoriti o takovim ženama. Ispitivali su je izravno i neizravno, tko će biti otac, ali od Eve Hlavajeve nisu doznavali ništa. Šutjela je, a bilježnik Okolicky je samo u toj šutnji vidio svoje spasenje.

No ta je šutnja imala određenu cijenu. Bilježnik Okolicky, htio — ne htio, morao je Hlavaja izbaviti iz vojske.

Da je htio, mogao je to već davno izraditi. Imao je vrlo moćna poznanstva, pa bi dostajalo, da je samo pošao na određena mjesta, potjerao tamo cijelu stvar i Adam Hlavaj bi došao kući k ženi. Ali Okolicky je još uvijek oklijevao; jedno, što nije želju Eve Hlavajeve mogao shvatiti, a drugo — što se bojao. Adam Hlavaj — kako je čuo — bio je čovjek naprasit i silovit, a Eva — kako se mogao uvjeriti — vrlo ga je voljela. Vrag ne spava nikad . . . Adam Hlavaj će počet navaljivati na ženu, da mu kaže istinu, a žena je žena. Šilo iz vreće može se prokljuvati, pa bi Okolicky sebi skuhao takvu poparu, da bi mu i želudac otkazao službu. Bolja je ipak sigurnost: rovovi, negdje na ruskoj fronti, a nipošto Rastoci.

Ta škakljiva i komplicirana stvar nije mnoge noći dala spavati Okolickome. Htio ju je riješiti, ovako ili onako, ali uvijek je došao do te mrtve točke, s koje nije mogao dalje. Pozvao je k sebi Evu, da se s njom još dogovori, ali mu ona nije došla; napisao je molbu za demobiliziranje Hlavaja, ali ju je odmah i razderao.

»Što? Kako?«

Bilježnik Okolicky se tih večeri hvatao za glavu i trčao po sobi, kao lud. Nazivao se glupanom, ali što je više ovako bjesnio, sve je jasnije osjećao, da mu, do nedavna još čvrsti konci njenoga života ispadaju iz ruku i da se iza njega plete neka divovska mreža od živih ljudskih tjelesa, od sakrivenih, nemilosrdnih ruku, od kotačâ i od seoskih koliba, koje ga zlokobno gledaju. I sve je to raslo svaki dan više, prepletalo se sve jače, širilo se do velikih razmjera, kao da želi rasti i rasti i uhvatiti ga živog u zamci. U toj mreži vidio je bilježnik Okolicky Ilčičku s mržnjom u očima; vidio je u njoj Kramarove stisnute pesnice; vidio je Korenovku, Evu Hlavajevu i mjesto za Adama Hlavaja i župnika Mrvu, kako stoji prozračan i bijel kraj te mreže i gleda ga pronicavim pogledom.

Bilo je to nijemo, užasno priviđenje, koje je bilježnika Okolickoga ispunjavalo grozom i nagonilo ga u ludilo od straha. Ali tek što su pijevci zakukurikali i na Rastoke palo svijetlo dana, Okolicky se već svega toga sjećao samo kao ružnoga sna. Sve je bilo tek utvara razbičevanoga mozga, što je Okolicky objašnjavao time, da je previše jeo. Sa starim poletom grdio je Rastočane, kao pse, primao darove, a ne izvršavao ništa. Na koga se ljutio, tome je još sa đavoljskom zlobom veću štetu nanosio. Tako se govorkalo, da se na njegovu prijavu morao opet vratiti na frontu gazda Dolnik, koji je bio oslobođen od službe. Govorilo se također, da je posljednje

popisivanje stoke on sâm naprtio Rastočanima na šiju i navaljivao na njih svakojake suvišne terete, koje su drugdje ljudi umjeli sa sebe stresti. Hotimice je gulio Rastoke. Možda sve to i nije bilo istina, ali jedno je zlo vuklo za sobom stotinu drugih. Tako je bilježnik Okolicky doskora postao predmetom mržnje svih Rastočana. Njegovo je ime bilo svezano s grdnjama, koje su se završavale zlokobnom slutnjom.

Dakako, kletve protiv njega nizale su se tiho i u povjerljivosti, jer su se ljudi njega bojali, kao đavola. Nitko nije bio siguran, ne će li o njima Okolicky drugoga dana doznati. Bilo je ljudi, koji su u tom viru mržnje lovili svoj uspjeh i izdavali mu razgovore, koji su se o njemu vodili. On ih je uzimao pod gotov groš. Nesretnike, koji su se usudili reći nešto protiv njega, proganjao je izdržljivo, kao lovački pas, tako da su, ne jednom, morali plačući dolaziti k njemu i moliti ga za oproštenje. Jedina ga se Ilčička nije bojala; kad je štogod imala na jeziku, ona je to izrekla, a da nije okolišala. No bilježnik Okolicky joj se iz nepoznatih razloga micao s puta. Od vremena onog preslušavanja nije protiv nje ništa više poduzimao.

Najgore je, čini se, prolazio knez Vorčiak. S jedne su strane seljani protiv njega rogoborili, dok ga je s druge gnjavio bilježnik. Kad je učinio nešto, što se ljudima nije svidjelo, diglo se selo na njega, a kad je učinio nešto, što nije bilo po volji bilježniku, odmah ga je on pozvao k sebi.

Privržen, kao pas pred vratima, polazio je knez Vorčiak k njemu, a koljena su mu se tresla. U dvorištu je već skidao klobuk i ustavio se odmah kod vrata, tapkajući s noge na nogu, dok nije bilježnik Okolicky dreknuo na njega:

»Kakove to gluposti pravite?«

»Ja, molim, nisam znao«, ispričavao se Vorčiak plačljivim glasom kao školski dječak, osuđen na batine.

»Trebali ste znati. Zašto ste seoski knez? Svaki seoski knez mora znati, da d o m o v i n a . . .«

Bilježnik Okolicky je naglasio tu fantastičnu riječ, a knez, kad ju je čuo, pogurio se, zažmirkao očima kao pas, kad zamahnu bičem nad njim. Slijedila je duga propovijed o domovini. Vorčiak ju je slušao s orošenim očima, pobožno uzdignutima, podsjećajući na staru, ganutu babu. No jedva se riješio bilježnika i izašao na cestu, već ga je netko ustavio:

»No, slušajte, vi ne radite dobro«, prigovarao mu je.

Došavši kući, bacio je Vorčiak klobuk u kut i obrisavši si čelo, odahnuo:

»Neka đavo nosi i takvo knezovanje!«

Već bi se i ostavio službe, ali mu čast nije dozvoljavala; čast ga je sa službom svezala.

Oskudica je međutim stalno rasla. Brašno, duhan i mast prodavali se na cedulje. Sva je sreća bila, što po selima nisu želudcu mnogo ugađali, a štošta se našlo i kod kuće. Samo petrolej je falio. Po kućama su svijetlili zubljama, no u zadimljenim sobama, uz to svijetlo nije se rado sjedilo. Zato, kad nije bilo hitnog posla, nije se uopće palilo svijetlo. Sjedilo se u mraku i govorilo o onom, što je najviše ljude tištalo: o bijedi, koja je strašno zaokupila ljude. U mraku, kad se nisu vidjeli oni, koji govore, i samo su riječi ozvanjale iz uglova, sve je poprimalo neko čudno značenje; kao da su govorili o nekim novim, dotle nepoznatim sablastima, koje su svakoga morile, a nisu se mogle ničim odagnati.

Brašno i druge namirnice dijelili su u dućanu Aronovu. Mnogo nisu po njih dolazili, jer su bile

skupe i loše. U Rastocima su mljeli brašno od svoga žita. Ali je nesretna ruka rata segla i ovamo. Mlinari, prinuđeni vlašću, oduzimali su od njega jedan dio, a nisu kod toga zaboravljali ni sebe, tako da su ljudi iz mlinova dovozili samo ono, što je preostalo. Ako su kupovali brašno, kupovali bi ga najviše pred blagdane za kolače, zasićene svim zlom. Aron, kad je imao drugoga posla, puštao je ljude da čekaju pred dućanom po cijele sate. Zato je dobivao mnoge nadimke, ali se Aron nije na to osvrtao. Bio je gospodin. Do nedavna još siromah, koji je stajao pred dućanom i za kaput vukao Rastočane unutra, sada je imao novookrečenu, veliku kuću, od opeke sazidane pobočne zgrade i par krasnih konja. Troje djece, dva sina i jedna kćerka, bilo je na naukama u Budapešti. U bankama je imao, kako se govorilo, teške tisuće.

Ljude je najviše zanimala njegova pivnica, oko koje su se sprele različne priče. Kako su neki govorili, u njoj su morali biti cijeli kupovi predratnih životnih namirnica i robe. Vidjeli su, kako od vremena do vremena nešto odnose bilježniku. To je potvrđivala i Aronova služavka, pa o tome nije moglo biti nikakove sumnje. I tužili su se gdjekada na njega, ali njihove tužbe kao da su padale u vodu: nisu imale nikakva rezultata.

»Vrana vrani očiju ne vadi«, govorilo se općenito.

Muškarci su najviše stradali, što nisu imali duhana. Dali bi za nj posljednji kaput, ali duhana nije nigdje bilo. Što su dobivali na cedulje, nije dostajalo, zato su se mnogi utjecali svakojakom zelenju, koje su sušili i miješajući ga s duhanom, pušili. Dok je bilo duhana, dala se zelen još kako-tako pušiti, ali kad je duhana sasvim nestalo, sama im je zelen spalila nepce. Stari Komar, koji je pušio podbjel, nije više mogao ni jesti. Od onog dima podlila mu

je oči krv, pa je išao s nabreklim, crvenim očima, pljujući i grdeći rat, kao kakav Turčin.

Nije se prestajalo jedino piti. Rakiju, dakako. Iako su je dobili, nije bila nikakva, ali opiti se u to doba bila je dobrobit. Pod djelovanjem alkohola iščezavale su sve brige. Čovjek je postajao smioniji i bojovniji. Tegobe, koje su u trijeznom stanju bile nesnosne, postajale su tada igračkama za malu djecu.

U to doba tješili su se ljudi samo time, da je to svagdje tako. Kamo god bi pošli, svagdje se govorilo o istim nedostacima, o istim nepodopštinama.

Svagdje je nešto nedostajalo.

U početku su svi optuživali rat. Ali kad je rat već prilično odmakao i postao fantastički pojam, stao je narod tražiti blize uzroke.

Počeo ih je tražiti oko sebe.

Sudeći po svakidašnjim događajima, dakako da je krivnja pala na javnu upravu, na urede ili bolje rečeno: na njihove predstavnike, činovnike, općenito zvane »gospodom«. Pod taj su pojam zgrnuli sve one, koji su dopuštali, da im se djelovanje naplaćuje novcem. Taj se pojam, zbog svakojakih nepodopština, koje su te vrste činile, izvrgnuo i zadobio loše značenje; pod njim su počeli zamišljati: gulikože, nametnike, koji žive od ruku radnog naroda.

Mudrovanje, inače potpuno ispravno, prožimala je mržnja ljudi, koji su već prestali razlikovati. Dostajala mu je činjenica, da je bio neljudski, surovo guljen, da su ga nesavjesni pojedinci isisavali, jer su viđali u njemu samo predmet svog iskorištavanja. Različitim su geslima mamili od njega sad novac, sad opet plodine i tovili se. Kad je puk prezreo gesla, došao je red na lopovštine. Ali narod je pomalo dokučio i te i sad već nije bilo druge pomoći, nego da se prisili da daje.

*

Narod je davao, ali nije zaboravljao da daje i da daje na silu. Zapamtio je to vrlo dobro. Znao je, koliko je bilježnicima odnesao kokoši i gusaka; znao je, koliko se nadavao krvavo zarađenih novaca na državne zajmove, da se vrati kući otac ili sin... Bilo je takvih, koji su odnijeli skoro cijelu staju, izvukli iz kuće skoro sve novce, ali se kući nije nitko vraćao. Čuli su samo, kako se taj ili onaj nečuveno bogati, kako usprkos bijedi i plaču, raskošno živi.

Narod je znao, da je to sve njegov rad, njegov znoj, koji su gospoda nacijedili u svoje lonce.

A tako je bilo svagdje.

Svagdje.

Ma kuda pošao, svagdje su se tužili:

»Gospoda nas gule, gospoda se tove od naših žuljeva.«

»Ej gospodo, gospodo!...«

Narod je, istina, javno šutio, jer je morao, ali pesnice su se, svaki dan i svaki mjesec, sve zlokobnije stiskale pod bregovima krivicâ, koje su navaljivale sa svih strana. Navaljivale su kao voda i sve su poplavljivale, a ljudi su, škripeći zubima, stiskali pesnice.

Stiskali su pesnice.

»Počekajte!« — grozili su se. »Počekajte malo!«

Nisu znali, što će to biti, ali osjećali su, da će nešto doći, da se nešto mora dogoditi. To se hvatalo ljudi, kao zarazna bolest, obuzimalo ih u snu, na javi i ma gdje bili. A oni, bolesni, hodali su, kao u polusnu i čekali, da će se nešto dogoditi bez njih, da će netko silan, kao Bog, doći i da će osvetiti nepravde, koje su im učinjene.

Ali nitko nije dolazio.

Narod je u tom očekivanju zamro i umrtvio se, kao jato jarebica, kad jastreb zakruži nad njima.

XVI

Eva Hlavajeva nije tajila svoga stanja ni pred kim. Svaki su je dan viđali u prugastoj haljini, kako polazi za poslom, blijeda lica, iz nove, drvene kuće s onkraj potoka. Koračala je nešto aljkavo, sporije, ali izdržljivo, kao nekad s rukama, punima posla, koji kao da je u njima gorio. Bila je sama u kući s malim sinčićem Adamom; cijelo je gospodarstvo ležalo na njoj, zato je morala živo raditi, da svlada sav taj posao.

No to je išlo teško. Eva Hlavajeva je morala sama uprezati i poći za plugom, a domala dohvatiti i kosu. Najmiti nije nikoga mogla, jer je nadničara trebalo platiti, a ona nije imala novaca. A da je i imala, ne bi joj pomogli, jer je nadničara u ta vremena bilo teško dobiti. Svatko je samo za sebe radio, da se očuva glada, koji je visio nad selom kao teška mora.

Spočetka je još nekako i išlo. Kod kuće je bilo koječega, što je još Adam prigospodario: Eva je tome samo dodavala. Ali kad je toga nestalo, osjeti Eva, da će prije ili kasnije ostati bez ičega, izložena bijedi i gladu.

Zatim je došla trudnoća sa svim svojim teretom ne samo tjelesnim, nego i moralnim. Na Evu Hlavajevu uprlo je poglede čitavo selo, slijedeći svaki njezin korak s onom zluradošću ljudi, stisnutih u uskom krugu, koji su na silu tražili zlo, kako bi ga mogli bičevati. I tada nisu birali sredstva: gdje su mogli, isticali su, da oni nisu takvi, pa čak da ne mogu ni biti takvi.

Bio je to sud Rastokâ.

Taj bi se sud možda i završio nakon nekoliko nedjelja: izrekli bi nekoliko oštrih primjedaba, nekoliko bi uzvišenih smiješaka nad Evom preletjelo, i sve bi se vratilo u staru kolotečinu, ali u položaju Eve Hlavajeve bilo je nešto, što je stalno razdraži-

valo i podbadalo na nova domišljanja. Uvijek je nešto dolazilo, što je ovo, već zaboravljeno pitanje, uskomešalo i nanovo ga potaklo.

Tu je bilo glavno pitanje: tko je kriv, da je Eva posrnula. Mnogo su nagađali, ali nisu ništa odgonetnuli, jer im se sve nekako samo sobom oprovrglo. Eva to nije ni riječju natuknula, a kamoli da bi na pitanja odgovarala.

Druga je zagonetka bila, koja je sve smućivala: zašto Eva želi, da se Adam oslobodi iz vojske. Upravo kao što toga nije znao razjasniti bilježnik Okolicky, nisu ni drugi mogli shvatiti čežnju žene za mužem i onda, kad mu se iznevjerila. Ružičaste karte s ruske fronte još su se uvijek izmjenjivale s Evinim listovima i ona nije ni sad zaboravljala dotrčati k susjedima i pročitati, što joj Adam piše.

»Zlo mu je, jadniku«, tužila bi se svojim iskrenim glasom. A uzdahnuvši dodavala je:

»Da ga samo mogu dobaviti odande!«

Tko ju je čuo, pogledao ju je kod tih riječi s nepovjerenjem, nasmiješio se i kad je otišla, rekao:

»Vidiš farizejke, kako se umije pretvarati!«

»Mislio bi čovjek, da ni do deset ne zna brojati.«

»A da Adam zna...«

Jednom, kad se pohvalila Korenovki s ružičastom kartom, ta ju je iskosice pogledala i zapitala:

»A zna li Adam, da će kod kuće naći dijete?«

»Ne zna«, zacrveni se Eva.

»No, pa kako će onda to biti, kad Adam dođe?«

Eva bespomoćno slegne ramenima.

»Moram mu pisati«, rekla je.

»Da, pisat ćeš mu ti...« pomisli Korenovka ironički; »tebi je milo, da je on tamo.«

Isto su tako mislili i ostali. Bili su čvrsto uvjereni, da Eva Hlavajeva zbija samo komediju i drži ih sve za budale. Tako je to bilo i s tim oslobođenjem

iz vojske. Po njihovom shvaćanju, naime, nije bilo moguće, da bi muž mogao tako na laku ruku uzeti nevjernost svoje žene. A pogotovo Hlavaj! Zato su Evu počeli smatrati farizejkom, koja izvraća oči, bije se u grudi, a iza sebe krije čitavo more podlosti. I počeli su je mrziti, a njihov je odnošaj prema njoj postao neiskren, loš, pun onog zlobnog titranja u licu i zluradih prijetnja, koje su u mislima izražavali:

— Pričekaj samo, dok dođe Adam, taj će ti već reći svoje...

— Taj će te naučiti, kako se u crkvi zviždi.

Evu su počeli izbjegavati, pokazivati na nju prstom, nazivajući je droljom, ženom bez časti, bez savjesti, koja ne zaslužuje, da je sunce grije. Eva je osjećala to preziranje na svakom koraku. Teško ga je podnosila i često je gorko zaplakala, ali neka jasna, dobra misao ju je tješila i bodrila uvijek, kad bi pala u očaj. »Dogodilo se«, mislila je u sebi, »što da se radi?« I tako se i ona počela povlačiti od ljudi. Živjela je samo za svog sinčića Adama i u nadi, da će se sve razjasniti i popraviti.

Tako su prošle nedjelje, zatvorene, gluhe, kao dug i crn lanac i došla je žetva. Polja je prelilo žutilo, razvukla su se u širinu i zamirisala pokošenim žitom. Zemlje, koje su ostajale na ugaru, svake je godine bilo više, zeleneći se na žutoj podlozi, ali je to zelenilo bilo posuto prašinom, šuteći zlo i zlokobno. O podne, kad je u zapari dana prestalo cvrčanje zrikavaca, širila se sa poljana golema tišina, koja je svojim teškim dahom zaglušavala sve, što se još htjelo oglasiti. I tada se činilo, da na svijetu nema ničega i da sve obamire i prestaje živjeti.

Adam Hlavaj nije dolazio.

Eva je opet morala uzeti kosu i poći u ono nijemo polje, koje nije ni za koga imalo sućuti. Kosila je nekoliko dana, dok su joj sile dopuštale, a

jedno popodne spopala ju je nesvjestica i Eva Hlavajeva se srušila na zemlju. Našao ju je stari Komar. Sažalila mu se, pa ju je uhvatio pod pazuho i odveo kući.

Tri je dana ležala Eva Hlavajeva, da se nije mogla gotovo ni maknuti. Četvrti dan, kad je ustala, osjećala se tako slaba, da je jedva mogla stajati na nogama. Ali polje nije znalo, što je ljudska bolest. Na zapadu se nakupilo teško oblačje, pripravljala se oluja.

U strahu, da joj suho žito ne pokisne, pošla je Eva Hlavajeva moljakati, da joj ga dovezu. Bila je u četiri kuće, ali su je svagdje odbili s onim neiskrenim smiješkom, koji je njihovim licima podavao neki okrutni, gotovo đavolski izraz. »I mi moramo ići po svoje žito«, izgovarali su se, ali je u tim riječima bio sasvim drugi smisao. Kao da su govorili: »Nosi se! Što se ti nas tičeš?«

Vorčiak ju je primio preko volje. Prestrašena Eva sjela je na klupu i drhtavim glasom rekla:

»Znate li, što sam vas došla moliti?«

»No?«

»Ne biste li mi htjeli poslati momka? Žito mi je u polju, pa se bojim, da mi ne bi pokislo«, molila je Eva.

»Pa imaš krave«, odvrati Vorčiak.

»Imam, ali sam nekako bolesna.«

»Tako, bolesna si!...« započe Vorčiak s onim đavolskim smiješkom na licu. »A zašto si bolesna?«

Eva se zažari.

»Vidiš«, produži Vorčiak, koji se odjednom osjetio, da je velik i silan pokraj te sirote, bijedne žene, »nisi trebala trčati za muškarcima. Trebala si živjeti, kako se dolikuje poštenoj ženi.«

Govoreći tako, pričini se Vorčiak sam sebi vrlo važan, bogom pozvan, da kažnjava grijehe svojih podređenih. Rekao je, što je htio reći i postade mu

lakše. Sretan, što je izvalio iz sebe takove silne riječi, bio bi sad poslao momka, ali se uplašio: što bi rekli ljudi i kako bi gledali na njega, kad bi vidjeli, da on, seoski knez, koji polazi svakog prvog petka u mjesecu na svetu pričest, pomaže propalim ženama. I zato je upr'o tvrd, poražavajući pogled u Evu i kad nije prestala moliti, rekao joj:

»Ne, moj momak ne će poći...«

»Ali će mi sve pokisnuti...«

No knez Vorčiak nije više mario za nju. Ušao je u susjednu sobu, zalupio vratima, ali Eva je još čula, kako je rekao:

»Tako ti i treba!«

Od kneza Vorčiaka otišla je Eva sva satrvena, za deset godina starija. Na cesti se bespomoćno ustavila, pogledala gore, dolje, ali nije ništa vidjela. Pred očima joj se tako zamaglilo, da je morala prići k bližnjemu plotu i oprijeti se o nj.

Uto se priroda pripravljala na buru. Nad Pilskom planinom već su visjeli tmasti oblaci, pod kojima je zemlja dobivala boju sivog olova. Pod okrajcima svodova oblačnih razastirale su se široke pruge bijeloga svijetla i kraj u daljini je gorio u njemu jasno, nalik na fantastičnu rijeku svijetla, koja se prolila iza obzorja i iščezla negdje lako, kao radosno priviđenje prošlosti. Eva je obratila oči na tu stranu, kao u kakav bijeli kladenac i bludila pogledima po onim drhtavim krivuljama, onim žarkim prugama, dok joj se nisu sasvim umorili. Ali opojene oči svijetlom opet su se obraćale prama olovnim poljima, gdje je umukla pjesma prestrašenih ptica.

Tko zna, kako bi dugo stojala Eva Hlavajeva kraj plota, da nije, slučajno, cestom prolazio Ondrej Koren. Ugledao ju je i sišao s kola i kad mu je rekla, što se dogodilo, pošao je s njom i pokupili su s polja, što se moglo.

Nisu pokupili sve. Na ono, što je ostalo, pala je kiša, koja je trajala četiri duga dana i sve poplavila. Peti je dan doduše prestalo padati, ali je nevrijeme trajalo dalje. Kad je nakon nedjelje dana mogla Eva poći s grabljama u polje, našla je već samo praznu, zaparenu slamu.

Zalomila je rukama i plačući vratila se kući.

»Pokislo mi žito...« žalila se ljudima.

Ali Evu Hlavajevu malo je tko žalio. Gledali su je, kao nešto iznimno, čemu ne može ništa više nauditi. U svemu su tome vidjeli prst božji. Kad bi Evu u razgovoru spominjali, nisu zaboravljali dodati:

»Jest, doista... bog ju kažnjava!«

A smatrali su je osuđenom, izopćenom ženom, za koju više nema mjesta na svijetu. Rijetko je kada i rijetko tko dolazio k njoj u posjet, baš u to doba, kad je Evi bilo najpotrebnije ljudsko razumijevanje. Bila je osamljena u novoj, drvenoj kući, na drugoj strani vode, osjećajući, kako bijeda kuca na njena vrata i kako sve propada. Gledala je sve to i ruke su joj nemoćno padale niz tijelo.

Samo u časovima, kad joj je dolazio u posjete Ondrej Koren, olakšala je svoja uzburkana čuvstva. Tad su se njene ugasle oči opet užarile.

»Da barem Adam dođe!« uzdisala je nebrojeno puta.

Te riječi, nježne i slatke, letjele su prama mužu, kao dvije ruke, sve do fronte, u one smeđe i duge rovove. Tako se jedino liječnik očekuje, kako je ona očekivala Adama. Možda bi je on i isprebijao na mrtvo ime i bilo bi zlo, da dođe, ali Eva je tvrdokorno za njim čeznula. Bila je to njena nova vjera, čvrsta i nepromjenljiva; bila je to jedina nada, koja je svijetlila u cijelom njenom biću. Vjerovala je, kad bi Adam došao, da bi skinuo s nje, makar i kaznom,

ono grozno breme, koje su navalile na nju neke glupe nadošle prilike; on bi silnim svojim ramenima razvalio taj zid, što su ga ljudi podigli oko nje i sunce bi opet svijetlilo onako, kao nekad.

Ondrej Koren joj je nijemo potvrđivao glavom. Majka mu je doduše zabranjivala da zalazi Evi Hlavajevoj, ali Ondrej nije mogao, a da ne ide. Osjećao je, da se ondje nešto odigrava, čemu nema pomoći i što od ljudi čini lutke i zapleće ih u neku zlokobnu igru s nevidljivim koncem. Bilo mu je teško i tjeskobno, što ne može nečiji život čvrsto uhvatiti za šišak i izvući ga iz vira bolnih i zlih prilika.

XVII

Bijedu treba liječiti kao bolest. Treba je uhvatiti za gubicu, kao goropadnog konja, izvesti je iz kuće i protjerati, kao psa skitnicu, na milje daleko. Treba se protiv nje osigurati, zakračunati vrata i ne puštati je unutra, makar kako navaljivala.

No za takav posao treba imati silna ramena i pruživo tijelo, kao brezov prut. Treba znati hvatati se u koštac kao s razbojnicima i iz svakoga sata izvući svoj dio. Dani ne smiju prolaziti neiskorišteni. Ali Eva Hlavajeva bila je slaba žena; trudnoća ju je privezala uz kuću, kao lanac šiju psa, koji su, uza sve to, što je bio dosta snažan, držale ruke ljudi, prožetih poslovicama, izvraćenima okrutnim moralom sela, koji ruje po površini, kao rđav radnik. Sami su sebe njime tukli i iz toga batinjanja su izlazili kavgadžije, razdraženi, bijući pesnicom po svemu, do čega su rukom dopirali.

Malo je Eva Hlavajeva dovezla s gumna kući. Podrum je bio već prazan, pa se na tlu nije dalo ni sa svjetiljkom naći ništa za jelo. No sve to još ne bi ni bilo tako zlo, ali je njeno zdravlje svaki

dan popuštalo: ruke su joj nemoćno visjele uz tijelo, a noge joj otekle, otkazujući joj službu. Sve su joj sile smalaksale, kretala se lagano, kako se kreću trudne žene, koje u bolima i pokunjene očekuju svoj dan, dan bolova, koji steže glavu obručem, dan neveseo, crn, kao tama, uzidana u dimnjak. A Evin je bio još i crnji, nego drugi, veći, grozniji od najtamnije noći, otežan još saznanjem krivnje, grijeha, koji joj je ležao na duši, pritiskujući je tvrdokorno i neodoljivo, kao vječno prokletstvo.

Mali, plavokosi Adam sjedio je kod prozora, gledajući na potok, nabujao od kiša. Voda je nosila svijetle treske i iščupano grmlje, koje se u sjeni valjalo pod vrtom, što se spuštao prama potoku. U toj igri elementa bilo je nešto smiono i snažno. Mali je Adam gledao po cijele sate, kako dugo brvno s ogradom presijeca nabujalu površinu potoka, kako vrane nad njim lete, mašući raščupanim krilima i sjedaju na crne, promočene krovove. Zrak je odisao glinenim blatom sa ceste, a mali je Adam čekao, dok potok ne nabuja još jače, zahvati brvno i odnese ga niz vodu na svojim snažnim leđima. Ali voda nije dosegla brvno i mali je Adam, prevaren, odvraćao oči od prozora.

»Mama, gladan sam!« vikao je.

Eva bi ustajala i donosila mu, dok je bilo što da se donese. Ali pomalo je nestajalo koječega: nestalo je soli, nestalo brašna, mlijeka i Eva je morala spoznati gorku istinu, da se od ničega ne da ništa stvoriti.

Ali mali Adam nije to znao. Glad ga nije ostavljao i on je otvarao usta i opet dozivao:

»Mama, gladan sam!«

Ona bi mu i srce dala, kad bi on to htio. Ali tražio je jesti. Zato je morala ustati i poći po kućercima tražeći sad mlijeka, sad masti ili čak komadić

kruha. Kad nisu davali, bilo je zlo, a kad su joj dali, isto je tako bilo zlo. Što je donijela kući, bilo je do sedam puta prokleto. U tome, što je donosila, lomio se njen ponos na komadiće: bile su to prošnje, koje su ponižavale dušu i bičevale ju. Dolazila je kući, a da nije znala kako, i sjedala je, kao da netko vreću baca: teško, tupo, gledajući velikim, bolešću proširenim očima, nekud u neodređenost, iz koje su stršile bijedne radosti pustoga dana.

U tom kotlu od razigranih seoskih strasti bilo je teško živjeti ženi, koja je na sebe navukla gnjev sela. Da bude mjera puna i da bude pružena zadovoljština pravilu, prezirali su je baš oni, koji su imali najmanje razloga da nekog preziru. Prezirale su je farizejske žene, koje su po danu prebirale krunicu, a po noći, iza gumna, tjerale blud s pastirima. Tresući svojim neplodnim i praznim trbusima, očesale bi se o nju svojim slinavim jezicima, gdje god bi mogle i na mrtvo ime je opadale.

»Gle,« govorile su, kad ih se našlo više na okupu, »alaj je ta Hlavajka lijepo prigospodarila i povećala familiju.«

»Imat će Adam bar čemu da se raduje.«

»Bogme će imati.«

Te glupe riječi, pune zluradosti i pakosti, svaki bi dan ponavljale, da je bilo već odvratno. Bilo to kod susreta, u posjetu, pred crkvom ili na vrelu, nigdje nije prošlo bez njih. One su bile kao svagdašnji kruh, kojim su se hranile te pobožne ženice. Kad im nisu dostajale, razvukle su ih ili izvratile; tako su došle do različitih zaključaka, po otrcanoj logici, od koje bi se i psu smučilo. Adam, tobože, doznavši, što se s Evom dogodilo, odlučio je, da se ne će više vratiti kući. Bio bi došao, jer je već bio oslobođen, ali kad mu je netko ispričao, što je Eva učinila, — vele — da je opozvao reklamaciju i od jada ratuje dalje.

To da je — tobože — pričao neki vojnik, koji je došao sa fronte, gdje je bio zajedno s Adamom.

Eve se ta vijest teško dojmila, iako joj nije vjerovala. Navela ju je na sve mogućnosti, koje su bjesnile negdje iza granica saznanja. U onoj zbrci pojmova nije se moglo nikome vjerovati, pa ni najbližima; sve se moglo dogoditi, sve se kretalo prema ostvarenju svojim posebnim putem. Svatko je imao u glavi svoj razum i svatko je imao neke tajne nakane, koje nije nikome povjeravao.

Odlomci toga govorkanja doletjeli su i do župe. I župnik Mrva ih je čuo, a kako je dobro poznavao mladu, čestitu porodicu Hlavajevu, dozvao je Evu u župni ured.

Došla je i župnik Mrva ju je primio u svojoj sobi s prozorom, koji je gledao u vrt, u kome je vladala tišina sočne, zelene polutame nedjeljnoga popodneva. Posadio ju je na stolicu i zagledavši se nekud kroz okno, kao u nebo, zapitao ju je:

»Što je to, Evice?«

Nad Evom je zalepršao tihi, meki glas, kao bijeli golub. Kroz otvoren je prozor, iz bašče, dopr'o miris jabuka, koje su dozrijevale. Sok sa stabala, kako je istjecao, sušio se na suncu u nedjelju, kao i u radni dan, a pčelinjak s različito obojenim košnicama, svijetlio se između voćaka, kao velika igračka, koju su onamo djeca odnijela i zaboravila. Negdje dalje, iza ograde, poletjele su strnadice. Zaokružile su u velikom luku, kao da žele odletjeti daleko u polje, ali su se onda okrenule i spustile na visoki suhi jablan, koji se dizao iza ugla vrta.

Eva je stisnula usta i pognula se; pitanje je čula, shvatila i trebala bi na nj odgovoriti. Jezik joj se pokrenuo, spleo se s dubinom duše, želeći izvući odande cijelu onu groznu smjesu zaparenu, ukiseljelu, kao tijesto u koritu, da je izbaci napolje, pred noge toga srebrokosoga starca i da iznese sve pred

njega. Duša bi joj se olakšala... Ali, čim je odlučila da to učini, jezik joj se prelio tolikom gorčinom, da se morao povući. Pred očima Eve iskrsnula je sva grozna nesmislenost danâ, zatrovanih smrtnim otrovom prošlih događaja. Riječi iz smišljenih rečenica razletjele su se kao one strnadice, koje su sjedile na jablanu — svaka na svoju grančicu.

Eva je zadrhtala i nemoćno pogledala u vis.

Jezik joj je otkazao službu.

Možda je župnik Mrva osjećao, što je uzburkalo Evinu nutrinu. Upr'o je u nju pogled, koji je proniknuo stvari naskroz i tako ju dugo gledao. Onda mu se pogled zamračio i povukao; župnik Mrva je opet podigao oči prema nebu i zašaptao:

»Evice, Evice...«

Nije više čekao na odgovor. Pred malenim, srebrokosim starcem, skoro prozračnim, proplesali su vijekovi. Vidio je, kako iz tmine prašume, iz spilje izlazi čovjek, koji je s jednakom strasti i gradio i rušio. Ratovi su se širili svijetom i u rukama ljudi zvučalo oružje. Brat je brata ubijao s pjenom neprijateljstva na usnama, da se zatim vrati kući i rodi sina svećenika, koji će u hramu, urešenom slonovom kosti, upozoravati puk na deset zapovijedi božjih: »Ne ubij!« »Ne sagriješi bludno!« A ubijali su svoje očeve i griješili s rođenim sestrama. Oslobođeni, postajali su glupi i od zabačenih su izišli veliki sinovi, kojima su gradili spomenike, više od kuća. Gorjelo je na zapadu, gorjelo na istoku. Mòra je došla i požderala cijele krajeve i opet je nastalo blagostanje: mladić je plesao u radosnoj opojnosti od večeri do jutra s djevojkom, a žene su se kupale u mlijeku. Prolazila su stoljeća i u njima se kotrljali zagušljivi dani, koji su dostajali, da proliju more suza i da izazovu bure smijeha. Zlo je bilo, ali nikad nije bilo tako zlo, da ne bi moglo biti još gore; i dobro je bilo, ali ipak nije nikad

bilo tako dobro, da ne bi moglo biti još i bolje. Jedni su se radovali na satove, a drugi cijelu godinu, nekima je dostajao čas, a nekima nije ni stoljeće bilo dovoljno. Život je bio i zakoni su bili, ali život je bezobzirno išao naprijed.

A zar je ta mala žena jedina u tom viru? Tko je može osuditi? Tisuće mladih i krasnih života potonule su u Mazurskim jezerima i nitko se nije uzbudio. Krune su sjedile na pomazanim glavama, generali su pobjednički mahali mačevima, ali nitko nije ispružio ruku, da ih povuče na odgovornost. A ovu ženu ovdje, koja je posrnula i sagriješila, tko bi znao zašto, zar da se o nju očeše svaka protuha? Tko je bolji, neka se baci na nju kamenom...

Bez riječi sproveo je župnik Evu do izlaza, a kad je prolazio pokraj kuhinje, naložio je gazdarici:

»Dajte joj nešto za onog maloga.«

Gazdarica je razrogačila oči, ali je župnik Mrva prešao preko toga, kako se prelazi preko truloga panja u gori... Sam je izabrao hljeb, odrezao komad slanine i dao Evi, govoreći:

»Samo ne gubi glave!«

Kad je već bila u veži, doda župnik idući za njom:

»Dat će bog i bit će bolje.«

Nad Evom kao da su se raspršili oblaci. Iskrice sitne nade padoše joj u dušu i zagrijaše je prolaznom toplotom jesenjih popodneva. Oči su joj se orosile zahvalnošću, kao što se orose pred zoru šljive na grani i Eva se vratila kući, gotovo sretna.

XVIII

Jezik župnikove gazdarice mjerio je, što se dužine tiče, tri morske milje, a što se tiče oštrine, bio je kao dobra sjekira. Služila se njom kao spretan tesar, kome je pao u ruke balvan bez kvrga. Ali nažalost, sjajni je taj jezik pao pod vlast kokošjeg razuma i tako je postao krpa, koja je sve trla, što je pod nju došlo.

Toga je dana, jedva što su se vrata zatvorila za župnikom Mrvom, potrčala kapelanu s naduhanom novošću:

»Zaboga, velečasni, da znate, što se kod nas radi!«

»Što?« prihvati radoznali Letay, koji je ovim putem pronicao u zakulisje sela i na toj osnovi izgrađivao svoje moralno-poučne propovijedi.

»Velečasni gospodin župnik hrani onu...«

Gazdarica se stidjela izgovoriti ime, jer nije htjela njime okaljati svoja usta.

Kapelan Letay nije odmah shvatio, o čemu se radi, zato je zapitao:

»Koga?«

»Onu... Hlavajevu«, izišlo je konačno iz gazdarice.

Kapelan Letay se sjećao. Mnogo je i on slušao o njoj.

»Hlavajeva.... Hlavajeva...« ponavljao je prezime i pred njim se pojavilo lice žene, koja je sagriješila protiv šeste zapovijedi božje. »Veliki grijeh... smrtni grijeh,« mislio je. A kapelan Letay je mrzio grijeh; pokajanje, prema njegovom ličnom mišljenju, nije bilo nikad dosta veliko, da ga opere, a pogotovo ne na selu, gdje ljudi mjesto duše — kako je govorio — nose snop od slame. Bog, kako ga je on zamišljao u svojim mislima nekontroliranim razumom, bio je aristokrat. Protiv svoje volje on

ga je sebi predstavljao u cilinderu, s tvrdim ovratnikom i s manšetama, kako u ruci vrti bičić, a u ustima drži cigaru. Budući da je imao izglačane hlače, nije išao po selima, gdje su se morali preskakivati jarci, a ni u kuće nije ulazio. U seljačkim su kućama visoki pragovi i niska vrata: ako samo malo ne paziš, odmah ti na glavi iskoči kvrga kao pesnica. Te su predodžbe potjecale još iz djetinjstva, ali Letay, premda je već bio zreo muž, nije mogao da ih se oslobodi. One su pripadale onoj moćnoj izgradnji ljudske obrazovanosti, koju nije mogao razbiti ni razum. Njegovo nastojanje, da ih pobije, bilo je nastojanje mladića, koji je silom htio biti punoljetan.

Mrziti grijeh, to je kapelan Letay smatrao za jednu od prvih seoskih vrlina. Ali mrzeći grijeh, on je upravo mrzio ljude. To je i bila njegova tragika, da nije umio razlikovati pojmove. Pojmovi su ga spopali i nosili kao igračku.

»To nije trebao učiniti«, reče nakon duljeg razmišljanja. »Što će reći ljudi, kad doznadu, da pomažemo posrnule žene! Ta sad može svaka ovakova doći k nama i tražiti jelo.«

Taj se nazor gazdarici svidio. Tako su Rastoci odmah doznali, kako je Eva primljena u župnom dvoru. Bili su iznenađeni, pa im to nije išlo u glavu, jer su očekivali, da će župnik Evu izgrditi i da će se žena u plaču vratiti kući.

»Ta stara luda«, šaptale su bogomoljke jedna drugoj. »Ja bih je, na njegovom mjestu, odagnala korbačem.«

I gdje su samo mogle, bocnule su i Evu.

»Tko će s tobom, Eva,« govorile su, »kad imaš tako moćnoga zagovornika!«

Eva je osjetila zlobnu oštricu tih primjedaba. Nije pokazivala, da je pogađaju, ali u samoći su je

dosta grizle. K njima su se pridružili i trpki dani trudnoće, koja se približavala kraju i sve veća muka glada. No, Eva se ne bi prestrašila ni toga, da se nije dogodilo nešto gore . . .

Prošlo je već nekoliko nedjelja, otkako Eva nije dobila od Adama ni retka. To se moglo, istina, svakojako razjasniti, ali baš ta neizvjesnost je Evu mučila. Možda je pao, možda su ga zarobili ili se doista razljutio i ne će više da piše. To posljednje mučilo je Evu najviše, tako strašno, da nije cijele noći spavala.

»Što da radim? Što da radim?« neprestano je mislila.

Trebala je odmah nešto učiniti, a nije znala što. Negdje su se odigravale stvari veoma važne za dalnji tijek njena života. Ali gdje? Kamo da se obrati, kuda je morala posegnuti, da odvrati nesreću?

Gotovo je poludjela od očaja.

Tama je bila na sve strane.

Jednoga je dana, nasumce, pošla k bilježniku Okolickomu. Nije znala zašto. Samo je išla, kao da je onamo noge same nose. Pokucala je, ali je netko bio kod Okolickoga, zato je morala čekati, dok je ne pozove. Ponudio joj je stolicu, ali Eva nije sjela.

»Što je?« zapitao ju je.

»Došla sam«, progovori Eva nekim staklenim, neživim glasom, »da se još jednom raspitam, što je s tim Adamovim oslobođenjem iz vojske?«

Stajala je i gledala mu tako uporno u oči, da je bilježnik morao skrenuti pogled u drugu stranu. Da pritaji zabunu i da svom glasu dade prirođeni zvuk, morao je ustati, proći se sobom i kratko se nasmijati.

»Pisao sam«, reče. »Zar mi ne vjeruješ?«

»Ne!« odsiječe Eva.

»Gle, kako si nepovjerljiva«, pokara ju on blago. »Napisao sam molbu i osobno sam se založio. Već davno. Ali kod vojske se stvari ne obavljaju tako brzo. Dok to tamo stigne i dok se vojnička gospoda odluče, prođe mnogo vremena. A na koncu, tko zna: na fronti nije čovjek nikad siguran.«

»Ne piše mi . . .« provali očaj iz Eve.

»Ne piše?« obradova se Okolicky u duhu. »Doista«, pomisli on u sebi, »kugla ga nije mimoišla . . .« Nije Okolicky pisao nikakove molbe, niti se gdje za njega založio, ali da Evu umiri, doda:

»Onda već doista dolazi . . .«

Evi nije dostajalo njegovo umirivanje. Trebala je više.

»Adam mora doći!« provali iz nje ona uzbuđena, strašna vjera, pred kojom nije bilo nikakih nemogućnosti.

»Hm . . .« slegne bilježnik Okolicky ramenom. A kako je bio radoznao, što bi Eva učinila, kad bi doznala, da Adam ne će doći, pokuša s nesigurnim pitanjem:

»A što bi bilo, kad uopće ne bi došao?«

»Vi ćete biti krivi!« odgovori Eva strastveno.

»Ja? Zašto? Valjda ne misliš, da ću poći za njim i da ću ga ustrijeliti?« odgovori on razdraženo. Zatim je ravnodušno maknuo ramenom i dometnuo:

»Napokon možeš misliti, što hoćeš, mene se to ne tiče.«

»Znam ja, da vas se ne tiče. Ali se tiče mene«, uzbudi se u Evi bol i mržnja, izazvani njegovom ravnodušnošću. »Vas se tiču samo žene, bez obrane, koje potreba ovamo dogoni. Vi umijete zaključati vrata, umijete povaliti ženu i silovati je . . .«

Evin je glas ojačao i zvučao, kao zvek mača u razljućenim rukama. Bilježnika Okolickoga prestraši zvuk toga glasa. Pogledao je, da li pred vratima nitko ne prisluškuje, jer mu se pričinilo, kao

da je čuo oprezne korake. No u predsoblju nije bilo nikoga. Misleći, da se prevario, reče:

»Ne viči tako, Eva!«

Ali sad se Eva nije više mogla svladati. U njenoj se uspomeni javio kobni prosinački dan, kad je došla ovamo čista i časna, s molbom na usnama. Molila je i kukala, ali su za njom zaključali vrata. Ražarena neman uhvatila ju je oko pasa, pa je morala tamo ostaviti tu čast, kao biljeg na molbu . . . Plačući je ustala, ali je tada bilo već kasno. On ju je ušutkao molbama i prijetnjama. Predala se, jer se u nečem takvom uopće nije znala snaći. A napokon, kome da se potuži? Još bi je ismijali, što se gospodin bilježnik udostojao provesti raskošan časak sa seoskom ženom. Preostala je samo neizreciva istina, nedužnost, koje surove oči sela nisu mogle vidjeti. A sad? Sad je već kasno. Tko će joj sad povjerovati?

Izvikala se tada Eva Hlavajeva pošteno, ali njeno vikanje i prosvjedovanje cijelog njenog bića, padalo je pred gluhe uši bilježnika, koji se samo bojao, da ga drugi ne čuju. Što je njemu bilo do toga? On nije zanio, nije morao roditi. Sjedio je spokojno u svom uredu, kao crv u siru, jeo, pio do mile volje i svako popodne uz tiho tiktakanje ure njihalice »nakupljao salo«. Nije li to dostajalo, da bude sretan?

Eva je otišla. Okolicky se radovao, da je se relativno tako lako otresao. »Kako je postala ružna!« pomislio je još vraćajući se u kancelariju.

»Ovdje je bio Kurnjava«, najavi mu Marka u predsoblju.

»Što je htio?«

»Nije rekao. Poručio je, da će skoro opet doći.«

Ali Okolicky se nije zadržavao na tome. Sad je već potpuno zaboravio, da je nedavno pred vratima čuo korake . . .

Tri dana nakon toga morala je Eva Hlavajeva leći. Došli su porođajni trudovi, koji su je cijelu nedjelju privezali uz krevet. U noćima, ispunjenima grozničavim snovima, u noćima strašnih bolova spoznala je zlo, koje ju je stiglo, u svoj svojoj veličini. Shvatila je svoj položaj i sa svih strana ga razmotrila, ali nije vidjela nikakva izlaska. Ma s koje strane uzela, bio je jednako taman, jednako bolan. Za tih su dugih noći gasnule nade jedna za drugom, kao iskre i u Evinoj se duši raširila tama, koja je gušila svaku smjeliju kretnju.

Na svijet je došao malen dječaćić, plačući kao sva dojenčad. Kad je Eva čula taj plač, kao da je osjetila ubod nožem: okrenula je glavu k zidu i ne bi ga mogla pogledati ni za čitav svijet. Uskomešalo se u njoj sve, kad ga je morala uzeti na ruke. Dojeći ga, plakala je, roneći velike suze nedobrovoljne matere, koje su tekle gusto niz bolno razvučeno lice.

»Što će reći Adam, kad dođe?« stalno je mislila. »Kako će gledati na nj?«

A ta su pitanja razdirala dušu.

XIX

Svake nedjelje, nakon popodnevnih pobožnosti, sjedala je Ilčička k stolu, uzimala pero i velikim, nezgrapnim pismom ruke, koja nije umjela baratiti tim malim instrumentom, pisala je Štefanu u vojarnu duga pisma, u kojima je stajalo skoro sve, što se u nedjelju dana dogodilo u Rastocima. Iz njih je doznao, koliko se krava u Rastocima otelilo, koliko je pasa uginulo, tko je obolio ili umro i slično. No, veći je dio takvog pisma bio ipak posvećen nepodnosivim prilikama, koje je Ilčička potanko opisivala. Sve je umjela otkriti i tako majstorski

zaoštriti, da su njena pisma, pisana Štefanu, nalićila na velike, neisplaćene račune, koji su morali biti isplaćeni, i to batinom.

Na koncu takovih pisama Ilčičkin dodatak: ... »drži se uredno i budi poslušan, da nitko protiv tebe ne bude mogao ništa reći«, dobio je podrugljivo značenje. Kao da je napisala:

»Ako te netko udari po desnom obrazu, okreni glavu i pruži mu lijevi obraz, da te i po njemu udari...« Zato je taj dodatak, iako iskren, pristajao pismu, ispunjenom nepravdama, kao svinji rogovi.

Kad je svršila pismo, odlazila je na posijelo ili Korenovima ili Rončiakovoj. Tada je u sobama bilo već tamno; oni, koji su u njima sjedili, nisu se vidjeli, samo je glas, kad su govorili, dopirao iz jednoga kuta u drugi. Nalikovao je čovjeku, kome su zavezali oči. Motao se ovako cijele večeri, umarajući se u hodu i opet se drugim tonom odazivao, kao da želi odgonetnuti, pronaći nešto sakriveno i baciti to ljudima u obraz. Katkad mu je uspjelo: u kolibi je zavladala tupa šutnja, puna nečujnih krikova nekog gluhog govora, sijevala divna svijetla odapetih raketa i iz jaraka izlazila, urličući, siva klupka ljudi. Netko se smijao suludim smijehom, netko je kopao jamu i izvalio se u nju kao vreća. Obzorje se zapalilo krvavim žarom i — opet je netko drugi govorio, slikao riječima novu sliku, koja je u zraku nastala i iščezla u tamni okvir večeri, koja je ispunjavala sobe.

Samo stari Koren je šutio. Ljude, koji su ga viđali gdje ovako nepomično sjedi, podsjećao je na bukov panj. Prošle su nad njim bure, snježne vijavice, ali panj se nije maknuo sa svoga mjesta. Sjedio je kraj peći, kao na kakvom obronku i šutio s nekom groznom tajnom u očima.

Jednom je Ilčička došla Korenovima prije, nego što je običavala. Zatekla je kod kuće samo staroga Korena. Sjela je na klupu i pošto je već dugo bez riječi sjedila, došlo joj je na jezik čudno pitanje:

»Tko zna, da li će se moj Štefko vratiti?«

Stari je Koren tada nekako nehotice okrenuo glavu i potresao njom.

»Ne. Ne će se vratiti«, reče.

To je rekao tako određeno, da ga je Ilčička začuđeno pogledala. Mislila je, da će na njegovu licu ugledati šaljiv smiješak. Ali je lice staroga Korena bilo nepomično i ozbiljno. Zato ga je zapitala:

»A zašto?«

Ali stari je Koren samo slegao ramenom, ne progovorivši više ni riječi. Ilčička je nato ustala i vratila se kući prije, nego što se smračilo.

Te je večeri izmolila za Štefana cijelu krunicu. U komorici, sa sanduka, iz tame, dizale su se vruće molitve iz majčinih usta prema nebesima. Tu se sretao pakao nesigurnosti s nebom pouzdanja: molitve su iz njih izlazile žarke, kao iz ognja, paleći oko sebe rukom palikuće, koji je nakon dugoga traženja našao kuću svoga neprijatelja. Komora je postala lûk s tetivom, napetom, da sad nä odapne. Noć je bila kao ljestvica prama beskonačnosti. Novi mjesec u njoj s rožićima, okrenutim prema gore, naličio je kuki, zabitoj u modri zid, a zvijezde su bile luknje, u kojima se ugasio oganj raspaljenih svjetova.

To je bilo sve, što je Ilčička mogla izvršiti za svoga Štefana. Vjerovala je, da će Bog uslišati njene molitve i da će se Štefan vratiti kući zdrav, krasan, pa će opet njih dvoje polaziti u polje: on s kosom, a ona s grabljama. Sunce će tada drhtati od slasti i naplaćivati znoj svojih radnika, koji su se mučili od rane zore do mrke noći, ne poznajući počinka.

Modra će sjena pod bukvom, na međi, zastati i djeca, koja leže u pelenama, dozivat će majke sa boka otaca. Noć, kad dođe, naći će ih na putevima, koji vode kući.

Ali je sa druge strane morala vidjeti, da to sve nije tako sigurno. Komaru su već tri sina pala na bojištu. Četvrti je ležao, negdje u Galiciji, bolestan od kolerine. Skoro svaka porodica je imala svoje mrtve. Jednima su popadali očevi, drugima braća, a trećima opet sinovi. Uspomene na njih postajale su porodičnim relikvijama, koje su s poštovanjem pokazivali. Neka je majka imala od svog jedinog sina, kojega je granata rastrgala pod Przemyslom, kabanicu iz djetinje dobe. Kad bi tko došao k njoj, pokazivala mu ju je s riječima:

»To je nosio moj Karol, dok je bio malen.«

I uhvativši kabanicu s obje ruke, gorko se rasplakala.

Narod je trpio od nedovoljna hranjenja i bolovao od različitih epidemičkih bolesti, koje su osobito po gradovima primale strašne razmjere. Došuljale su se i do vojarna, pa je mnogi vojnik, još prije nego što je čuo fijukanje metaka, bio odvezen iz grada u barake bolnica, gdje je umirao u vlastitoj nečisti. Po noći su odnosili te prijevremene žrtve rata, da ih poliju vapnom i zakopaju.

Ljude su stizala bez prestanka različita čuda. Nitko nije znao, da li ne će danas ili sutra on ili netko od njegovih najbližih otegnuti papke. To je saznanje donekle otupilo čuvstva, pa je činilo, da su ljudi do nekog stepena postali ravnodušni pred smrću. Ali ta ravnodušnost nije bila dovoljno jaka; kod svake je prilike popuštala i otkrivala ljude, koji su bolećivo ljubili život.

Ali je bilo i pojedinaca (a bilo ih je dosta), koji su to mutno vrijeme smatrali kao sredstvo, da

ostvare svoje želje: pa su se poput gladnih hijena bacali na ljude, slomljene ratom. Nemilosrdno su im otimali sve. Iskorištavali su nepriliku, bijedu i vukli iz nje bogat plijen, na kojima su počivale suze i znoj cijelih pokoljenja. Umjeli su pretvoriti u novac sve muke. Novci su rasli u njihovim rukama s vrtoglavom brzinom, čineći ljude, nekad ušljive idiote, koji su živjeli od otpadaka, uvaženim ličnostima, koje su otkretale glave od svakog seljačkog kožuha.

Tu je ulogu u Rastocima igrao Aron, krčmar i trgovac u jednoj osobi, inače čovjek nepoznata porekla, koji je u Rastoke donesao samo duge nokte i prljav vrat. Rastočani su ga primijetili tek onda, kad je već imao zlatni lanac na prsniku, prevučen s jedne na drugu stranu, a njegova žena Liza svilenu »krinolinu«. Stekavši prilični kapitalčić, nije ga držao na kupu, kao drugi, nego ga je majstorski obrtao. Posuđivao je onima, koji su bili u stisci, uz velike kamate, kupovao zemljišta, stoku, koju je uvijek umio povoljno unovčiti. Sinovi su mu studirali, a kći Šarika igrala svjetsku damu. O Berlinu i o Beču je govorila, kao seljak o svojim opancima. U Rastoke je dolazila, da se ispava, da naknadi ponestalu bjelančevinu.

»Ovdje imate tako bajoslovnu tišinu«, znala bi govoriti, »tako raskošan uzduh.«

Kad je reklama zahtijevala (Šariki je već bilo vrijeme, da dođe pod kapu), Aron je udešavao gozbe, na kojima se sastajao skorup cijeloga kotara. Tu je bilo kolača i vina u obilju, a u kotlovima se kuhao gulaš.

Rastočani su gledali te komedije, kao telad u nova vrata. Klimali su čupavim glavama, nalikujući bikovima, koji su zastali i počeli razmišljati, što će biti od toga. A kad su se pijana gospoda izgubila

na zaokretu rastočke doline, vratili su se kući govoreći:

»Čudne se to stvari zbivaju na svijetu.«

»Čudne, doista . . .«

A nakon duge stanke dodavali su:

»To se ne će dobro svršiti.«

»Ne će! . . .«

U te je dane došla u Rastoke neobična vijest. Netko je bio u Vranovu i tamo doznao, da će se rekvirirati zvona.

Opet su Rastočani stali klimati čupavim glavama.

»Kako to? To ne može biti . . .« govorili su. »Ta zvona su sveta.«

»Pa i što će im?« čudili su se drugi.

»Za kanone«, razjašnjavao je Komar, jer je on tu vijest donio.

»Pa ne mogu valjda strijeljati iz zvonâ«, prepirali su se s njim.

»Iz zvonâ, dakako, da ne mogu, ali će oni zvona rastopiti i od njih saliti topove.«

Rastočani protrnuše. Zvona da će rastopiti i od njih saliti topove? Da li je to moguće? Iz tih zvona, kojima se dozivaju ljudi na molitvu, oni će ubijati ljude?

Ne.

To bi bilo ipak odviše.

Rastočani, koji su već bili navikli vjerovati u stvari, koje su im se prije činile nemogućne, toj vijesti nekako nisu mogli vjerovati ni s najboljom voljom. Bila je za njih previše smiona, prilično nevjerojatna. »Ta to bi bio škandal, kakvome nema para!« mislili su.

Ali to, čemu nisu htjeli vjerovati, čuli su na svoje uši u nedjelju. Nakon propovijedi župnik Mrva je oglasio tihim glasom vjernicima, da moraju veliko zvono »Ondreja« žrtvovati ratu. Ta ista sudbina

čeka, kako se pogovora, i pištaljke od orgulja i mjedeni krov na crkvenom zvoniku.

Za vrijeme mise zaboravili su Rastočani pjevati. Bila je odslužena u grobnom muku preneraženoga puka, koji je sjedio, kao vreće u mlinu, pun najčudnovatijih misli. Kašljanje je prestalo, a drijemanje ostavilo i najveće pospance.

Ali zato je bilo živahnije pred crkvom. Puk je iz crkve nagrnuo odmah po blagoslovu i skupio se u grupe, koje su bučale u razgovoru.

Iz crkve je izišao kapelan Letay, koji je te nedjelje čitao veliku misu. Puk, da sazna potankosti, okupio se oko njega.

»Što je to, kako je, gospodine kapelane?« pitali su ga.

»Ništa osobito«, reče Letay, slegnuvši ramenima. »Došla je zapovijed i . . .«

»Ali zvona su ipak . . .« posumnjaše nekoji.

»Moramo. Domovina treba. Tko je vjeran sin domovine, taj mora u času potrebe dati i košulju«, oduševljavao se Letay.

»Nije nego! Što je nama ta domovina?« odazva se netko prilično glasno. »Ja ne dam za nju ni lulu duhana!«

»Dosta nam je već oduzela«, suglasiše se drugi.

»Domovina . . .« htjede kapelan Letay započeti dug i zanosan govor, da ih uvjeri.

Ali u očima puka iskrsne slika stroja za mrvljenje kamenja, ovjenčanoga svetačkom aureolom. Već je odviše požderao. Žderući bez mjere, raspukao mu se trbuh i puk je ugledao dno, kao u bunaru. Vidio je tamo krvava uda svojih sinova, vidio razbite lubanje otaca i braće, vidio svoje nade, satrvene u prah. Vidio je mnogo. Uz tu strašnu sliku oči mu potamniše i upališe.

Kapelan Letay, ugledavši oko sebe tisuću raspaljenih očiju, prestraši se i poblijedi. Brzim korakom stupi na stazu, koja je vodila prama župnom dvoru. U dugoj reverendi nalikovao je na dječaka, kome su oduzeli igračku i izgrdili ga na pasja kola.

XX

To je bila okrutna i surova ironija, parodija cijele civilizacije čovječanstva, prijekor i sramota za sve nauke, koje su proglašene svetima, a u naručju kojih su umrle tisuće učitelja, a plod tisuća života propao uludo. Cijela su stoljeća gutali gladni đaci kojekakove udžbenike; ljudima su na silu utuvljivali u glavu glomazne rečenice o pravdi, o pravednosti, o svetosti zakona. Učili su ih svetoj pokornosti, sileći ih da izvršavaju Bogu ugodna djela. Slavoluci, pucanja iz mužara, govori, bande i komedije. Dostajala je samo jedna mobilizacija, pa da se dokaže, da je sve to humbug, mizerno prefarbanje, glupi govori budalâ, koji su zavodili puk, čineći od njega majmuna, odjevena u crvene krpe i limene praporce. Vodili su ga po sajmovima i radovali se kao djeca, kad su vidjeli gdje puže s razderanim koljenima po blatu, kad su vidjeli kako umije sklopiti šape i farizejski okretati očima.

Zvona su bila posvećeni predmeti. Kad su o podne ili navečer zazvonila, u kućama i na poljima zavladala je tišina. Ruke su odlagale posao i sklapale se na molitvu. A sad će ta zvona sabrati, rastopiti; salit će od njih topove, koji će ubijati možda baš one, koji su se nekad na njihov zvuk molili . . .

Na sreću su vlasti imale krpe, kojima su to ruglo, tu podlost sa čuvstvima i pojmovima zakrile, čak još i više, pružile su im i krasni izgled junačke požrtvovnosti narodâ, koji nisu štedili svoje živote,

kad se radilo o obrani domovine. Puk se dao varati tako, da nije ni zamjećivao ironije. Ali zvona, teško stečena, nisu s voljom davali.

»Mi ne damo zvona«, odjeknuli su i u Rastocima odlučniji glasovi. »Mi smo zvona kupili i na naša zvona nema nitko prava.«

Zato su se iz Rastoka otputila tri seljaka k župniku Mrvi, da se posavjetuju, ne bi li se to dalo nekako provesti, da barem zvono sačuvaju. One pištaljke s orgulja i mjedeni krov sa zvonika nekako bi još i prežalili, ali »Ondreja«, koji je imao krasan i zvučan glas, nisu nikako htjeli žrtvovati Molohu rata.

Župnik Mrva već je znao, zbog čega oni dolaze. Pozdravio ih je sa smiješkom na licu, spokojan, kao uvijek; pružao im je ruku, ponudio ih, da sjednu na stolice, govoreći glasom, koji je milovao dušu kao velika, meka ruka. Kad su već sjedili, sjeo je među njih i on i zapitao ih:

»No, kakvo vas dobro dovodi k meni?«

»Ah, samo zlo«, uzdahne najstariji između njih i počeše se iza uha.

»To ne mislim«, šalio se župnik Mrva, »jer kad bi se zlo dalo tako nositi, davno biste ga već odnijeli.«

»Doista«, potvrdiše ljudi jednoglasno.

Nasmijali su se i odjednom im postade prijatno. Bili su nekako bliži; ništa im se nije pričinjalo tako strašno. Vatrene riječi, kojima su htjeli obasuti župnika, utrnule su im se na jeziku. Sve kao da je otpalo s njih. U sobi je tukao veliki zidni sat, a kroz prozore se polako počeo prokradati ljenivi sumrak, koji je obavijao predmete toplom tamom. Zidovi iščezoše i soba se pričinila udobnim gnijezdom, gdje se moglo govoriti samo o ljetu, o žetvi i o tihim noćima.

»Došli smo, gospodine župniče«, započe nakon male stanke jedan od njih, »ne bismo li, rekoh, mogli to zvono nekako . . .«

»Odnijeti u goru, zar ne?« nasmija se Mrva.

»Ako se drugčije ne bi moglo, i to bismo učinili.«

»A ne biste se bojali?«

»Zašto?«

»No . . . žandara.«

»Ah! Ni živa duša to ne bi znala. Jedne bismo ga noći digli, pa neka ga onda traže!«

»O, to je zvono nekoliko metričkih centi teško«, smijao se župnik, kome se taj otpor seljaka počeo sviđati.

»Nosili smo mi i teže stvari, gospodine župniče«, pohvali se najmlađi između njih, već siguran, da će župnik privoljeti. »Samo je šteta, što nemamo Kramara . . .

»Još kad bi i taj bio, ho-ho! Ponio bi on za četvoricu.«

»Ja držim, da bi se taj sad negdje morao već vratiti«, govorili su seljaci među sobom.

Župnik Mrva ustade, prođe se po sobi i ustavivši se pred seljacima, zapita ih:

»A zar se ne bojite, da ću vas ja izdati?«

»Ne, vi ne ćete, gospodine župniče, vi ste naš«, reče jedan oduševljeno.

Iako župnik Mrva nije bio pristupačan laskanju, te su ga riječi duboko dirnule i obradovale. Bile su kao pozdrav zemlje: bile su prožete jednostavnošću seljačkoga kožuha, mirisom grude one zemlje, koju je nekada obrađivao i njegov otac. Nije u njih bilo afekta. Kao da ih je sama zemlja izrekla.

»Jest, vaš sam«, reče župnik Mrva, »i kao vaš savjetujem vam, da se kanite takvih osnova.«

»Kako to mislite?« začudiše se seljaci.

»Tako«, nastavi Mrva, »neka uzmu to zvono i neka saliju od njega makar i deset topova.«

»Ali naše zvono!« usprotiviše se oni. »Što ćemo onda imati?«

»Srca!« odgovori živo župnik Mrva.

Zatim se malo zamislio i nastavio:

»Ne zvona, nego srca treba imati, jer tko ima zvono, a nema srca, naliči mlinskom kamenu, koji naprazno melje. Bacite im tu mrtvu mjed pred noge; vi ne smijete biti sinovi bata, koji razbija gnjatove i od ljudi pravi neprijatelje, nego sinovi gorućih srdaca, sinovi svoje zemlje, koja ne ubija, nego rađa.«

Ove riječi, izrečene s punim uvjerenjem, zapalile su se i gorjele u sumraku sobe, kao zublje. U tmurne seljačke duše unesle su komadić svjetlosti, komadić dana, tako da su se spokojni vratili kući.

Još iste te nedjelje popela se na zvonik dva zidara. »Ondreja« su izmjerili i kako je otvor na zvoniku bio malen, proširili su ga. Ponamjestili su brvna, daske i poslije podne su trebali »Ondreja« baciti dolje, jer ga na užetima nisu mogli spustiti.

To popodne, što god je imalo noge, poteklo je u Rastocima prama crkvi. Bio je četvrtak, ali je taj dan začudo nalikovao na blagdan. Narod je postajkivao u skupinama, govoreći samo o zvonima i o njihovim karakteristikama. Sjećali su se, kako je krasan glas imao »Ondrej«, kako se mogao čuti na milje daleko, kad je u predvečerje zabrujao, noseći u polja pozdravljenje večeri. Jedanput je u Rastocima izbio oganj. U brzini se popeo na zvonik samo neki dječak, jer zvonara nije bilo kod kuće, ali »Ondrej«, kojega je dječak jedva vukao, kao da je shvatio tjeskobu Rastočana; zanjihao se pod slabim rukama dječaka i udarao tako točno u jednu stranu, da ni sam zvonar ne bi bolje pogodio. Teški je »Ondrej« pod tim riječima oživio, promijenio se u nekog dobrog čovjeka čudaka, koji je živio u tornju i izvršavao ljudima neprocjenjive usluge.

Zato su ga voljeli, kao staroga znanca i došli su, da se s njim oproste, da ga isprate na posljednji put.

To popodne zazvonio je »Ondrej« posljednji put. Teško se njegovo srce zanjihalo i udaralo u stranu neku turobnu mjedenu pjesmu, koja je za posljednji put zamrla negdje daleko u poljima. Narod je sklapao ruke. Rosnih očiju molio je s njim »Zdravo Mariju«, toga dana naročito toplo. Zvonjava je odjekivala negdje u dolinama Piljskih planina, da se više ne vrati.

»Ondrej« se opraštao s Rastocima, opraštao se s poljima, sa zvonikom, s ljudima.

»Zbo-gom, zbo-gom, zbo-gom.«

Prestao je, i nad Rastocima je zavladala tišina. Nigdje se nije čuo nikakav glas. Samo nečija tri goluba preletjela su iznad zvonika, koji je stršio u sivom prostoru. Negdje veoma visoko nad njim visjeli su oblaci, kao ovčice i pogledi ljudi, koji su bili uzdignuti prema tornju, zabludili su i k njima.

»Pazite!« čulo se odozgo.

Radnici na tornju odmakoše »Ondrejev« stalak. Oni, koji su dolje stajali, čuli su slabo praskanje zakovanih šavova i riječi, koje su odozgo padale, ali njima nisu bile namijenjene i slabo zujanje »Ondreja«, koji se upirao o daske. Radnicima ispadoše iz ruku kliješta i čulo se, kako su odjeknule još negdje na trećem spratu. Zatim je netko željeznim predmetom udario o »Ondreja«, a »Ondrej« zastenjao, kao bolesnik, kojega su nepažljivo taknuli. Daske zapraskaše, a »Ondrej« poklizne sve do otvora zvonika.

Tu se ustavio, kao da ne misli ostaviti svoj dosadašnji stan.

»Kolce, kolce!« odjeknulo je u visinama.

Sve se to doimalo onih, koji su dolje stajali, kao da momci u zraku ubijaju neku divovsku neman. Gomila radoznalaca okruži zvonik; nekoliko

se dječaka popne i na mrtvačnicu, ali Kurnjava, koji je zadržavao puk u primjerenoj udaljenosti, glumeći ulogu policajca, odagnao ih je odande kapom.

»Dangube nijedne!« vikne i poskoči na hromoj nozi.

Kolce za kratko vrijeme donesoše, i radnici se upriješe. »Ondrej« se pomaknuo prama otvoru i otrgnuvši komad žbuke, poletio na zemlju, koja je zatutnjila pod njim. »Ondrej« bolno zajaukne i — umre.

Razbio se na tri komada.

S njime kao da se razbio dio rastočke pobožnosti, kao da je otpao dio rastočke religije. Narod, pun bola, bez riječi je gledao to svoje mjedeno srce, koje je po zimi, kao i po ljetu, na svjetlosti sunca, kao i u pomrčini dažda zazivalo Boga. Sad kao da se u zraku otvorila pukotina, zrakoprazan prostor, kroz koji ne će više glas proletjeti, ni riječ proći. Posrednik i odašiljač toga glasa ležao je razbijen, jednom stranom duboko zarinut u zemlju, a narod, tako odrezan od svoga Boga, šutio je, ne znajući, što bi mislio.

Ali su na »Ondrejevu« lješinu već čekale ljevaonice. Nije se smjelo oklijevati, jer su se bojišta proširivala, a topova nije bilo. Vrijeme je letjelo, a momaka za ubijanje bilo je još mnogo tisuća. Mladi i zdravi čekali su svoj čas, kao telići na klaonici.

Zato su se zvona morala požuriti.

Zato su i komade »Ondreja« pokupili, položili na pripravljena kola, a da bi i on znao, da ide u rat, ovjenčali su ga. Ovjenčali su ga vijencima od jelovih grana, na kojima su se još držali cvjetovi dogorijevajućega ljeta. U kola su upregli dva najljepša konja i »Ondrej« se odvezao iz Rastoka u Vranov, gdje su njegovi drugovi već čekali na nj.

Narod ga je sproveo do kraja sela. Nije nitko pjevao, kako je bio običaj pjevati, kad se išlo u rat. Narod je išao bez riječi. U tom nijemom sprovodu škripali su kotači, rujući među kamenima, srdito poskakivali, napete rukunice su pucketale, tarući se o rude. Konji nisu imali praporaca, pa su išli gluho, jednako tresući glavama, zvučnim krokom prema Vranovu.

Sa seoske međe gomila se vratila. Samo se zvonar upr'o u plot i rukom učinio po zraku veliki križ, koji je ostao, nevidljivo viseći, negdje u prostoru.

XXI

Prezren od Rastočana i skoro bez ijednoga prijatelja, sprijateljio se Kurnjava sa starim Komarom. Njihovo kumstvo, nekad vrlo rasklimano, ojačalo je nanovo u prirođenom utočištu svih kumstava: u krčmi kod Arona, kamo su zalazili na posijela, koja su često trajala do kasne noći tako, da su morali odlaziti kući preko Aronova dvorišta.

Vjerni kumovi, pri decilitrima rakije, slijedili su tok rata. Kao u igri riješili su različna strateška pitanja, koja — budi usput rečeno — nisu umjeli riješiti ni najpotkovaniji generali. Ali Kurnjava i Komar, kad su se na to dali, odmah su našli, gdje se pogriješilo i gdje je bila rupa.

»Da Dankl-Aufenberg«, govorio je Kurnjava, kojemu je od svih tih čudnih imena samo to ostalo u pamćenju, »nije pošao tako bučno na Ruse, mogao je danas biti već u Berlinu.«

»Ne u Berlinu, nego u Moskvi«, popravi ga Komar, koji je znao nešto zemljopisa iz bosanske vojne.

»Da, da . . . u Moskvi, u Moskvi«, potvrdi Kurnjava. »Đavo bi se snašao u tim imenima. Grad kao grad. I Berlin je grad i Moskva je grad.«

»Jesu, jesu i to veliki gradovi. Hoj-hoj! Kao tisuću Rastoka«, reče Komar na to.

Ali Kurnjavu nisu zanimali gradovi. Zagrizavši se u Aufenberga, nastavljao je:

»Rus, taj samo sjedi na kupu . . .«

»Imaju grozne kožuhe«, primijeti Komar, izvalivši time cijelo svoje znanje o Rusima.

»Baš zato«, zastakle se Kurnjavi oči. »Da ih je Dankl-Aufenberg obišao i sa strane nahrupio na njih, moglo se dogoditi, da od njih do danas ne bi ostalo ni jednoga. Sjećam se još, dok sam bio momak, a ni dosad se nisam oženio, ali tada . . . Bacili smo tako Lazušane. Eh, alaj su ti bježali, sve se prašilo iza njih.«

»To ipak nisi mogao«, opre se Komar, »jer bi ih nama ovamo dognao.«

»Što bi. Momci iz Lazuha nisu ni tada došli u Rastoke. Preko poljâ smo ih tako gonili kući, kao zle duhove.

Nato se Kurnjava zamisli.

»Ali ipak«, dopuštao je »to ne bi bilo dobro. Bilo bi to, istina, dobro i ovako, ali ono, tih Rusa ima ipak preodviše.«

»Bili bismo morali dozvati Nijemca u pomoć«, pomože Komar Kurnjavi.

»Nijemca, to da«, oduševljavao se Kurnjava. »Nijemac je momak kao bukva.«

»A da je još Hindenburg došao s njima . . .«

Hindenburg u njihovim predodžbama nije bio više čovjek, nego neka jezovita, strašna neman, zmaj, koji je svakoga jutra pojeo regimentu vojske. Bilo im je ugodno misliti, da ta neman brani i njih — Kurnjavu i Komara — zato su se ponosili njime.

»Uj!« odskoči Kurnjava, »taj bi ih potjerao sve do Amerike.«

Tako su Kurnjava i Komar kod Arona riješili rusko pitanje. Odjednom opaziše, da pred njima nema ničega: Rusi u Americi, a rakija u želudcu.

»Što ćemo sada?«

Ali Kurnjava se umio snaći.

»Gospodine Arone, još svakome po jednu!« naruči on.

Aron im donese i oni se sada ujedinjenim silama baciše na Talijane. Dok je Aron nešto kredom pisao na vratima točionice, oni su našli način, kako da Talijane pobacaju u more.

»Vidio sam jednom Italiju na mapi«, govoraše Komar. »Dosta je dugačka, ali sasvim uska, kao ovaj moj dlan. Kad bismo uzeli dinamita i podložili ga s jedne i druge strane i onda ga potpalili, sva bi Italija odletjela u zrak.«

Na taj su konto pili. Bili bi i Francuza i Engleza otpravili sa svijeta, da im se nije sve nekako razigralo pred očima. Sada si više nisu umjeli pomoći. Jezik im se koturao po ustima, a rukama su mahali. S Kurnjavom se okretala krčma, a Komar je s očima, zalitima krvlju od pušenja podbjelova lišća, vidio na stolu puno decilitarnih čaša. Sav rat im je postao galimatijaš. Rus-Nerus, Francuz-Nefrancuz, svakome su nadjenuli svoje. Komar je napomenuo i svoja četiri živa sina, ali tad, sam ne znajući kako, došao je do zaključka, da im je tamo dobro: vidjet će barem dobar komad svijeta. I on bi išao, kad bi ga htjeli. Došla su mu na pamet stara vremena, kad je, jednom, pesnicom smlavio tri Turčina. »Ej, bio sam ja nekada momak od oka!« govorio je. Ali sad je imao reumatizam u nogama, osim toga morila ga je astma i htio je umrijeti, Kad su se napokon sporazumjeli, da bi nadvojvoda Jozef najpametnije

uradio, da ostane kod kuće uz ženu, a Dankl-Aufenberg, da pase krave, krenuše kući.

Kod potoka su se razišli. Komar je odlazio u niži kraj sela, a Kurnjava gore uzbrdo. Bio je stari neženja. Katkad je odlazio od Arona u Lazuhe k nekoj Mariši, koja je bila njegovih godina i njegove ljepote. No jedva je kada došao do nje. Rijetki prolaznici su ga našli, gdje sjedi u jarku pokraj ceste, s licem, pomaknutim nalijevo i sa šakom na glavi, pjeva vojničke pjesme kao kakva kreštava sova.

»Što radite, Jane?« pitali su ga, ustavivši se pred njim.

»Promatram, kakvo će sutra biti vrijeme«, izgovarao se.

Zato su Kurnjavu počeli zvati prorokom. Kad se negdje pojavio, gdje je bilo na okupu više ljudi, pitali su ga:

»No, Jane, kakvo će biti vrijeme?«

»Bože daj, da vam sve pokisne!« ljutio se Kurnjava, sav izvan sebe, i stao žestoko kleti. Ali što se više ljutio, ljudi su ga sve jače dražili. Počevši od djece, svi su vikali za njim:

»Prorok Jona, koji iz jarka navješta vrijeme.«

Kurnjava je bio čovjek osvetljiv. Kao pas je zapamtio svakoga, tko mu je učinio neko zlo. Naplaćivao se, kako je znao; često i okrutno. Doskora je postao omraženi denuncijant, koji je ljudima slao žandare na vrat. Uvijek je umio nešto otkriti, što je trebalo ostati tajnom. Zato, tko je što imao na duši, bojao se Kurnjave, kao ognja.

Jednom su ga uhvatili negdje pod prozorom kako prisluškuje, i namlatili ga. Kući je donio razbijen nos i tri zuba u ruci, koje je sakrio u kutiju i stavio na policu za uspomenu. Od toga je vremena šušljetao bez zubi, ali nije prestao denuncirati. Još je više uhađao i gotovo nije spavao, kako ga je mržnja

proždirala. Omršavio je i postao još manji, nego što je bio, nalik trijeski sa čudnovatim plamečcima u očima. Kaput je na njemu lepršao, kad je hodao. Na mjestu, gdje su mu bili izbijeni zubi, curile su mu iz ustiju sline tako, da mu je brada bila uvijek mokra.

Jedina njegova utjeha bio je kum Komar i večeri kod Arona. Počeo je piti i tako zaboravljati na svoje žalosti. Zapisci su pod spretnom rukom Arona rasli na vratima točionice tako brzo, da je Aron počinjao klimati glavom.

Kurnjava, dakako, o tome nije ništa znao. Pio je i pio bi sve do sudnjega dana, da nije Aron jedne večeri energično izjavio:

»Ne dam više!«

»Zašto?« zapitao je iznenađeni Kurnjava.

»Zašto?«

I Aron je spomenuo Kurnjavi toliku svotu, da mu se kosa na glavi naježila.

Izašao je, sjeo na kameni prag i počesao se za uhom.

»Sto mu đavola!«

I otpljunuo je, kao da je progutao nešto previše gorko.

XXII

Jednoga je jutra izišao jedan vojnik na zahod i tamo našao »Lutkicu« obješenu na kajišu; glava mu je visjela na stranu, a jezik bio isplažen, začudo velik, kao da nije bio njegov. Pepeljasto lice se protegnulo, a crte mu se u nekom velikom začuđenju okamenile: izrazito utisnute u ono djetinje lice, izgledale su, kao da ih je netko u šali naslikao, ne znajući, da će se to lice do jutra skrutiti u tom posljednjem aktu života, koji ga je posvetio i zastr'o svojom tajanstvenošću.

U vojarni je nastala vika i trka. »Lutkicu« su odvezali, položili je na krevet, a dozvani je liječnik mogao samo konstatirati smrt, koja je nastupila pred nekoliko sati. Rekao je i to, da se objesio, no ta je rečenica bila strašno zališna i strašno glupa. A najvažniju stvar: zašto, nije razjasnila ni komisija. Cijela tajna i cijela tragedija ostala je zatvorena u dugoj, trijeski sličnoj lješini »Lutkice«, pred kojom su svemoguća i sveznajuća vojnička gospoda stajala, kao telad pred fotografom.

Zašto se »Lutkica« objesila, znali su samo vojnici, koji su ga poznavali, služeći s njim u istoj četi. Svaki je od njih nosio u sebi klicu te užasne smrti, koja im se zagrizla u dušu i rastvarala ju blatom vježbališta, zaušnicama vodnika Róne i dugim noćima, punima gamadi. Ali to ipak nisu unijeli u zapisnik. Bilo je to previše dugo. Tamo su za smrt čovjeka dostajali potpuno nepoznati uzroci.

»Lutkicu« su sahranili i život se u vojarni opet vratio u staru kolotečinu. Vodnik Róna je psovao dalje i dalje tukao, a duge, ušljive noći nisu se promijenile. Samo su oči vojnikâ nekako jače potamnile: bilo je u njima više mržnje i više odlučnosti.

Ilčika je neobično potresla smrt »Lutkice«. Kako nije doživljavao, da ljudi i ovako završuju život, ostao je iznenađen, kao da ga je netko, kome je vjerovao, nemilo prevario. Bila je skinuta zavjesa s posljednjih stvari. Ilčik je spoznao, da život čovjeka, s kojim se u drugim prilikama prave tolika čuda, nije ništa ni više ni manje od otpatka jedne cigare, koja se baca na stranu.

Ta surovost uzburkala je u Ilčika sav gnjev. Razdražila ga je i uzbudila u njemu neke zle namjere i prkos, s kojim je predusretao ne samo svoje pretpostavljene, nego i svoje drugove. Doimao se, kao čovjek, koji sa svakim hoće da se svađa.

Jednom nije očistio svoje cipele, pa je zato bio pozvan na prijavak.

»Što je to s tobom?« zapita ga časnik, koji je vršio službu.

»Ništa«, odgovori mu Ilčik i slegne ramenima.

»Zašto nisi očistio cipele?«

»Nije mi se htjelo«, odgovori Ilčik ravnodušno.

Na sreću je časnik bio dobričina i Ilčika je zapalo za to samo tri dana zatvora u vojarni. Ali jedva što je kaznu odsjedio, opet nije očistio cipele.

»Zašto ne čistiš cipele?« pitali su ga začuđeni drugovi.

»Zato«, nasmijao se Ilčik.

Hovanec, koji je od djetinjstva poznavao Ilčikovu tvrdoglavost, zbog koje se često i životom titrao, opomenuo ga je:

»Štefane, ne čini gluposti! Ne možeš glavom kroz zid.«

»A što se to tebe tiče?« izdere se na nj Ilčik.

Tako je Ilčik skoro svaki dan išao na prijavak. Iz vojarne i iz zatvora nije izlazio i nalikovao je kljusetu, koje je palo u jamu, ustobočilo se i nije se odande htjelo maknuti. Pretpostavljeni nisu znali, što bi s njim: grozili su mu se, kažnjavali ga, vojnici ga ismijavali, bockali ga, ali je Ilčik samo ramenima slijegao na sve to. Sve mu je već bilo ravnodušno. Svijet se pred njim zamaglio i Ilčik, ne osjećajući i ne videći ništa, išao je svojim putem, neobičnim, smionim, ne obazirući se na druge i ne vodeći brige o sebi. U duši je nosio svoju istinu, jednostavnu, čistu, kao potok. Nije na njoj bilo nikakovih ukrasnih krpa, a ni učitelj mu ih nije zabijao u glavu. Ilčik ju je vidio, kad je kosio na visoravni, napisanu u zraku sunčanim svijetlom, vidio ju je kako raste iz zemlje, kad je u noći u Hliniku pasao konje. U Piljskoj planini je po toj istini naraslo tisuću drveta; pećine, njom upravljane, rušile su se u doline, ona je

uspavljivala ptice na drveću i kad je došla bura i grom udario u jelu, ona ga je vodila.

A tu, gle, hoće da mu nešto utuve u glavu, hoće da mu stave nešto u usta i začepe ih krpama, satkanima od paralitičkih mozgova, od surovosti i prljavosti, skupljenih sa svih smetišta svijeta. Hoće da skrše i otruju sve najljepše nagone u njemu, da postane razbojnička zvijer, divljak, kojim upravljaju luđaci, koji se slobodno kreću po svijetu.

»Ne, ne!« opirala se cijela njegova duša toj nečuvenoj surovosti nesvijesnim prosvjedom, nehotičnim otporom protiv zatrovane organizacije.

»Kad oni tako, i ja ću tako«, govorio je u povjerljivim razgovorima. »Ne mogu drugačije!«

»Ali prkosom ne ćeš ništa izraditi«, uvjeravahu ga drugovi.

»Znam, da ne ću izraditi. Ali ako me netko bije, zar da mu ja za to ljubim ruke?«

»Nitko te ne sili, da ljubiš ruke. Kad ti Róna jednu odrapi, on doista ne traži, da mu poljubiš ruku«, okretali su vojnici cijeli razgovor u šalu.

»Zapovijed je zapovijed...« primijetio je jedan od onih jadnih stvorova, koji kao da više nisu imali kičme.

Čuvši tu glupu rečenicu, Ilčik plane:

»Ako ti zapovjede, da uđeš u goruću peć, hoćeš li ući, reci?«

»Hoću.«

»Tako...«

»U vojsci moraš!«

»Uđi samo. Ja ne ću«, odmahnuo je Ilčik glavom. »Ja drukčije ne mogu.«

I doista, Ilčik nije mogao. Kao da ga je netko uhvatio za ruku i vodio. Kao da mu je netko šaptao u uši buntovne riječi, nove, jasne, vidljive istine, koje su blistale poput biserja na tom gnojištu podlosti.

»Momci«, reče on jednom, a da nije ni znao, kako je na tu misao došao, »taj rat moramo razbiti.«

»Pa razbij ga!« smijali su se vojnici. »Zar misliš, da je rat pivski vrč?«

»He-he«, mudrovao je jedan stariji vojnik, sličan šugavoj mački, »ne ćeš ti razbiti rata. Rat je odredio Bog.«

»Magarci!« pomisli Ilčik u sebi.

Ali gdje je mogao, nije propustio, a da ih ne buni.

Vojnik, sličan šugavoj mački, morao je jednom na zapovijed Róne leći u blato. Na bluzi, baš na grudima, donio je veliku mrlju, koja je zaudarala.

»Gle, kako su te dekorirali«, poče ga ljutiti Ilčik. »Je li to mjedena ili zlatna?«

»Velika zlatna...« podsmjehnu se vojnici. »Ali mora počekati, dok se osuši, jer inače je ne može skinuti.«

»A tko ti ju je dao?« pitali su šugavca.

»Róna. On umije ovakve dijeliti«, smijali su se drugi.

»Samo da znamo, tko ju je tamo ostavio?«

»Svakako, neki pas.«

»No, taj nije ni sanjao, da će njegov ostatak netko nositi na grudima.«

Tako je prolazilo u tom raspoloženju dobro pola sata. Vojarna je grmjela od smijeha. No, sutradan je bio već drugi na redu.

Vodnik Róna uvijek je imao svoju žrtvu, koju su vojnici nazivali »pljuskovod«. U posljednje je vrijeme postao to Ilčik. Vojnici, kad su se vratili u vojarnu, nisu ga zaboravili pitati:

»A koja je danas pala?«

»Dvadesetišesta«, odgovori Ilčik spremno.

»On ih još i broji«, smijali su se vojnici.

»Oho!« reče jedan, »ti, kako vidim, želiš postići rekord?«

»Možda«, odgovori Ilčik u istom glasu.

»Onda bi bilo bolje, da si učinio takav ugovor s kakvim cirkusom... Tamo barem plaćaju za pljuske. Ne, kao ovdje...«

»Samo vi počekajte.«

Ilčik je to rekao, kad je lijegao u krevet i vojnici ga dalje nisu ispitivali. U spavaonici je odmah zavladala tišina. Nedorečena rečenica je zapela u njemu i zvučala mračnim, zlim zvukom. Šutnja na koncu promijenila se u grob, u neku crnu propast, koja čeka svoju žrtvu, a koja se odnekale iz tame već kolebavo približavala, nesigurno, ne znajući, što je čeka. »Samo počekajte!«... Te su riječi postale neko tekuće, sablasno geslo, koje je ozvanjalo od vremena do vremena, po danu i po noći. Oni, koji su ih izgovorili, osjećali su, kao da su iskopali grob, kao da su u džepu spopali oružje u ruke i uprli ukočeni pogled pred sebe.

Žrtve su dolazile, lagano, ali sigurno.

Ranjene nisu prestajali dovoziti, a zdrave su i dalje činili bogaljima. Udovicâ je bio pun svijet. Više od udovica, bilo je siročadi. Gladne gomile vikale su pred dućanima, ali odgovora nisu dobivale, jer su vrata bila gluha; oni, koji su nešto imali, nosili su svoje srce u džepu na lancu i pogledavali na nj, kao na sat.

Cijeli svijet je bio jedan jedini vapaj

U noćima, crnima kao smola, zavijali su vlakovi.

Negdje su gorjela sela, a gradovi nisu u tome zaostajali iza njih.

Vojnici su u rublju nosili ûši.

Uši!

Ali mjera još nije bila puna. Krvi je još bilo malo i u zemlji malo jamâ.

Zato su jednoga dana potjerali trenčinske vojnike u bregove, da ih uče kopati jarke.

Bilo je to nad Trenčinom.

U uskoj pruzi doline svjetlucala je rječica Vah, pustopašno zavrnuta kao obruč od kositra. Bijelomodro nebo bilo je toga dana vrlo visoko; činilo se, kao da je manje, čudesno omeđeno još čudesnijim humcima, nad kojima su bludile krpice jutarnje magle, bijele, kao mlijeko. Mali tornjići crkava strmili su u visinama, smeđe uvale mijenjale su se u češljeve šuma, koje su već pocrnile. Tu i tamo je iz njih izletjela cesta, uzana, gipka, zasvijetlila se na suncu i onda odskočila i zašla u glinene klance ili se opet razdvojila i spustila u stranu, u dolinu, pod razvaline zamka, koji se svijetlio pustim prozorima.

Vojnici su u potpunoj opremi prešli već otprilike trideset kilometara. Prije podne su se u jednoj dolini razdijelili i četa Róne stigla je po uskoj gorskoj stazi na obronak, odozgo zaokružen šumom, a sa strana krčevinom, koja se još svijetlila svježim tjemenima panjeva. Druga je strana bila slobodna. Tu je trebalo izvršiti provizorni napadaj druge čete i vježbanje sa ručnim granatama.

Nad dolinom je vladala kamena, gluha tišina. U žarkim zrakama podnevnoga sunca predmeti, kao da su se ustalili i usahnuli.

Negdje su zvonili podne.

Gladni i na smrt umorni vojnici čekali su, kad će im Róna zapovjediti odmor, jer su časnici išli po drugoj strani i Róna je sam zapovijedao četom.

Ali mjesto razlaza vodnik Róna pokaže već označeni smjer na obronku i zapovjedi vojnicima, da kopaju.

Nevoljko dali su se vojnici na posao. Trnokopi su škripali u kamenitoj zemlji, kao zubi kakvog srditog muža, duše su se upalile i gorjele nevidljivim plamenom groznoga bijesa. Činilo se, kao da je netko u njih sasuo ulje i zapalio ga: plamenovi su lizali, u duši je vrelo, kao u kotlu, a pred očima su

se okretali crno-crveni koluti. Na pustom obronku nisu ništa vidjeli osim zemlje i trnokopâ, niti osjećali ništa, osim glada i gnjeva, koji je tresao udima.

No to nije dostajalo Róni. Trčkao je oko njih, kao zloduh i urlikao:

»Lijeni klipani, niste ni za što, samo biste sjedili!«

Pred Ilčikom se dulje ustavio.

»Jače, jače!... gonio ga je.

S Ilčika je znoj curkom curio. Osjećao je, da mu je dosta. Ispod njegova trnokopa gotovo su varnice sijevale, a vodnik se još dere na njega.

Više nije mogao izdržati.

Pogledao je Rónu i s nabreklim žilama na čelu skočio iz započete jame.

»Evo vam, pa kopajte sami!« reče, pružajući mu trnokop.

Vodnik Róna izbulji u njega oči, kao da nije odmah shvatio, o čemu se radi, ali je onda priskočio k Ilčiku, zamahnuo i udario ga po licu, zaurlavši:

»Marvo!«

Ilčik nije rekao ni riječi. Jednom se rukom uhvatio za udareni obraz, a drugom pograbio trnokop i u trenutku njime zamahnuo. Vidio je, kako je vodnik Róna u obranu digao lakat, ali je trnokop preko njega udario i Róni se na glavi otvorila strašna rana. Zateturao je, okrenuo se i svalio na zemlju kao vreća.

To je bilo sve.

Obronak nekako kao da se nadunuo, zacrvenio i Ilčik je još vidio neke sive svežnjeve, kako po njemu trčkaraju amo-tamo...

XXIII

Prvo, što je Ilčik jasnije zamijetio, bila je rešetka na prozoru, koji je stajao visoko na zidu. Uski trak svijetla, koji je kroza nj prolazio, mijenjao se u ćeliji u prljavu sivost, koja je napominjala jesenske dane, kišu i tanko blato: predmeti su pod njim primali posebno obličje i bili su puni trulosti nezračene prostorije, puni nekog mutnog saznanja o grijehu i o ispaštanju krivicâ, koje su pale sa svojih nositelja i prilijepile se o hladne zidove, koji su bili izgrebeni i išarani pismenima nepoznatog postanja. Na časove, kad je zavladala potpuna tišina, čuli su se uzdasi, koji su odjekivali ovdje prije mnogo godina; čuli su se koraci pognutoga čovjeka i okovi. Sati dugi, kao godine, a dani beskonačni.

»Ubio sam...« pomisli Ilčik i u mozak mu prodre slika okrugloga obronka, puna neprirodnih pojava: sivi svežnjevi su se rasplesali, velike, začuđene oči se slile u obruč i obuhvatile ga... Netko je nešto vikao, ali što je vikao, toga se više Ilčik nije sjećao. Krik bez riječi zvučao je u njegovim ušima cijelu noć, dug, bez odjeka, ispunjavao zrak i zvučao iznova, kao da ga stotina ljudi ponavlja jednim istim glasom.

Iza toga su ga vodili po gradu. Ruke je imao svezane. Ljudi su se skupljali, gledali ga, ali Ilčik, začudo, nije se ništa stidio. Vidio je služavku, seosku djevojku, kako je zalomila rukama; htio joj je nešto šaljivo dobaciti, ali se suspregao.

Dugo je čekao u nekom predvorju s prozorima, koji su gledali u dvorište. Na susjednom krovu, koji je bio niži, svađali su se vrapci. Zatim su ga odveli u pokrajnu sobu. Nešto su ga pitali i on je odgovorio, ali sad se više ne sjeća, što.

Od svih pitanja najviše ga se dojmilo:

»Zašto?«

»Ne znam«, odgovorio je.

Tada mu postade jasno, da laže, ali u suhoj i svijetloj sobi govoriti o tužnim i ušljivim noćima, o pljuskama, o blatu, o pakosnom zajedanju na obronku, činilo mu se, da nema smisla i da je čak nemoguće. Osjećao je, da bi rekao nešto bez glave i bez repa, neku okrutnu, neumjesnu šalu, nad kojom bi se ona čista i suhoparna gospoda samo nasmijala. A osim toga, bilo je to tako dugo i prepleteno, da se bojao, da mu ne bi dostajale riječi. Zato je radije slegao ramenom i rekao:

»Ne znam.«

I sâm se prestrašio te riječi. Eto, ubio je čovjeka, a ne zna, zašto!... Ne zna, zašto je svom pretpostavljenom raskolio glavu. Ali obronak se opet pred njim nadunuo, sivi su se svežnjevi rasplesali i Ilčiku postade jasno, da se vodnik Róna sam ubio. Ilčik je bio samo predmet, koji je mjesto njega digao trnokop i zamahnuo.

To ga je primirilo: nije žalio, što se dogodilo. Sve je bila nekako proračunana i jasna posljedica, na kojoj se nije moglo ništa promijeniti. Isto bi tako on ubio bijesnog psa, koji bi poletio na nj, i raskolio bi glavu svakome, tko bi bez razloga digao ruku na njega. Bilo mu je to tako jasno, kao sunce, kad svijetli ili kao zemlja, kad u proljeće rodi travom. Zakoni! Kakvi zakoni? Tko je opravdavao ili kažnjavao djela Róne? Dosta su se oni natužili. A posljedica? Ismijali su ih.

Tako neka pogine svatko, tko, uživajući svoj život, ne umije poštivati živote drugih i tko iskorišćuje nemoć drugih i dane im ogorčava! Toga neka izvuku na smetište i zatuku ga kao psa pred čitavim svijetom.

Zub za zub, oko za oko.

Osjećao je, da taj zakon stizava i njega, ali Ilčik u njemu nije vidio ništa zlo. Bila je to željezna potreba, grom, koji visi u oblacima, ispred kojega bi uzalud bježao. Tko je ubio, osudio je i sebe na smrt, odnoseći zakrvavljenu ruku u tamu propasti. Nije bio živ pokopan u uzama i kad je kaznu ispaštao, nisu djeca za njim vikala: »Ubojica, ubojica!... da bude posramljenom geslu čovječnosti dana zadovoljština. Otišao je i njegovim je odlaskom bila ispaljena uvreda, koju je počinio na tijelu čovječanstva.

Noću je u Ilčiku prevladala ravnodušnost. Razne predodžbe iščezle su iz njegove pameti i opkolila ga praznina, koja je navaljivala sa svih strana. Tišina ga je počela mučiti. Koraci, koji su s hodnika odjekivali, zvučali su, kao da ih je netko odmjerivao u željeznim čizmama: tutnjili su u praznim kutovima sa svim nijansama približavanja i udaljivanja, dok nisu potpuno umukli. S njime se gubio živi, nepoznati čovjek, možda s nekim predmetom u ruci ili s lulom u ustima.

Kroz prozorčić se nije moglo ništa vidjeti. Pogled, koji je gledao kroz tu rupu nekuda nad krovove, zarivao se daleko u svemir.

Tako, ugledavši komad modroga neba, dođu mu na um Rastoci, veoma daleki, kao preko mora. »Što radi majka?« pomisli. »Tko zna?... Jesen je. Već su sve s polja pokupili, možda prede lan.« Lani ga je još on vozio u močilo. Bilo je ujutro i Hanka Belanova mu je pomagala. Kad mu je dodavala lan, on ju je uhvatio i cjelunuo. Volio ju je...

Toliko radosti i toliko uzbuđenja bilo je u tom malom aktu, da je Ilčik gotovo zaboravio na zatvor. Sjetio se jesenskih večeri, kad je pod utjecajem probuđenoga momaštva počeo šetati pod prozorima, postajkivati s djevojkama i šaliti se s njima. Grudi su mu se nadimale, mišići pod kožom drhtali obijesnim ognjem. Čovjek skoro nije znao, što bi počeo u crnim noćima, širokim i dugim.

Škripanje vratâ vratilo ga u realnost. Vojnik mu je donio objed i bez riječi otišao nezgrapnim, kloptavim vojničkim koracima. Ilčik se zastidi svojih misli, koje su mu ispunjavale dušu trpkošću i činile je pristupačnom suvišnom kajanju. Zašto da se kaje? Dogodilo se! Drvo se srušilo, pa tko će ga sada dignuti, tko će mu popraviti korenje?

Nitko!

Dogodilo se. A što se dogodi, ne može se više ne dogoditi.

Hej!...

Sve je to bilo prepleteno, nesuvislo i glupo, kao knjiga, kojoj su istrgnuli početak i konac. Ubijati se moglo, a ipak se nije moglo. Da se je Ilčik sabrao i namjesto Róne poubijao sto tisuća Rusa, makar i jedinim trnokopom, postao bi junak, ponos domovine. Podigli bi mu spomenik.

Takove su misli mučile Ilčika, neodređene, nejasne, neizrecive i skupljale se u ogromnu nepravdu, koja je pogađala stotine tisuća njemu podobnih, nemoćnih, malih ljudi. Nisu se mogli protiv nje ograditi, jer za njih su postojali zakoni, tamnice i na tisuće učitelja, koji su ih učili, da ljube svoj jaram. A oni su bili tako glupi, da nisu umjeli ljubiti ni svojih tlačitelja. Zato su ih morali učiti ljubavi.

Jednoga od tih dana dobio je Ilčik list od matere. Htio joj je odgovoriti, ali mu nisu dozvolili.

»Neka!« pomisli on u sebi.

Sve mu je bilo ravnodušno. Dani su dolazili i odlazili u prljavoj sivosti uzničke ćelije, ali njega nije zanimao njihov tijek. U teškim, dugim noćima njegov se mozak bio ukočio i nije htio raditi. Ograničio se jedino na opažanja svakidašnjih stvari: na bučno koračanje, na škripanje vrata i na usko dvorište, kamo su ga izvodili na šetnju. Samo kržljav jorgovanov grm nasred dvorišta uzbudio je u njemu

daleku, svijetlu uspomenu na Piljske planine, koje su ga po noćima mučile.

Zatim su ga jednog jasnog rujanskoga dana u pratnji dvaju vojnika odvezli nekud na jug, a nedjelju dana kasnije osudili ga na smrt vješanjem. No ova kazna po nekoj osobitoj milosti, bila je nakon nekoliko dana promijenjena u smrt strijeljanjem.

Dvadesetprvoga rujna izveli su Štefana Ilčika iz kuće. Bio je krasan jesenski dan: na veselom, modrom nebu, pod kojim su se predmeti jasno ocrtavali, dizalo se bijelo sunce. Sjene, kako su ležale, nalikovale su modrim čipkama, a kuće se rasplinjavale u jasnoći. Mostovi su se dizali nad rijekom pročišćenom, produbenom i jednostavnom kao kakav potočić; neki visoki dimnjaci gubili su se na obzorju. U tom jasnom prostoru, punom boja, razlijegali su se glasovi, koji su se skladali u silno vrijenje, koje je značilo tisuće ljudskih života, zabavljenih radom.

Štefana Ilčika su vodili iz grada, na brežuljak, k nekom razvaljenom nasipu. Vidio je pod sobom kuće i pali su mu na um Rastoci, koje je sad isto tako svjetlost obavijala, majka i Hanka Belanova, koju je poljubio kod močenja lana. »Živjeti, živjeti!« zazivalo je njegovo mlado srce, a kričala svijetlom sunca uzburkana krv njegovih dvadeset godina.

Ali za to već nije bilo vremena.

Trebalo je očuvati ljudsko društvo, trebalo ga je osloboditi od ubice. Trebalo je ustrijeliti Štefana Ilčika, bijednika iz Rastoka, toga najmanjega u vojsci, koji nije nikoga natjerao u Piavu, nije bombardirao gradove, nije vodio vojnike na juriš s nataknutim bodovima.

Inače je sve bilo vrlo jednostavno. Pogriješio je! Štefan Ilčik strašno je pogriješio, kad je preuzeo glupo prezime svog oca. Trebao se roditi Hinden-

burgom. Toga jutra ne bi ga vodili k razvaljenom zidu, nego k bogatom stolu; toga jutra ne bi bio ubojica, strah i trepet živih, nego veliki general, uzor svim smrtnicima.

Jer — nije svaka istina jednaka.

Nije!

Istinu drži onaj, koji ju je uhvatio za tanji kraj, a debljim udara po glavama.

Ilčik je to učinio naopako. Zato su ga postavili k razvaljenom zidu i svezali mu oči. Tri cijevi, tri crna otvora, uprla su hladno u njega svoj crni pogled. Sablja je bljesnula u zraku i — —

Tri su hitca odjeknula.

Tri jasna oblačića podigla su se u zrak; tri jasne smrti.

Ilčik se opro o zid i pokraj zida pao na tle. Rubac mu je spao s očiju, a glava mu legla na izbočeni kamen.

I tako je nalikovao čovjeku, koji je spavao, pa se probudio i zagledao u nijemo sunce, jasno, kao bijeli tanjur.

XXIV

Dani crni, dani, kao sredovječna mučionica, puna groznih strojeva za mučenje tijela i duše, valjali su se preko Eve Hlavajeve u trzavoj povorci svojih ogavnosti. Dani, puni okrutnih, nikim nekažnjavanih zločina, dani kliski, kao zmija, okružavali su je. A izlaska iz njih nije bilo. Ležali su, kao trupci na prosjakovom putu, zabijali se kao trnje u noge putnika, koji je, da dođe prije k cilju, išao neravnim putem, ne gledajući, što mu je pod nogama.

Dijete je došlo na svijet i donijelo sobom izvjesne brige, koje se u ustaljenom tijeku seoskoga života nisu mogle odstraniti. Trebalo ih je riješiti od-

mah, prema određenim pravilima, da se dade zadovoljština svim običajima, svim zahtjevima društva.

S krštenjem se javilo mnogo nepredviđenih zapreka.

Za dijete, rođeno u takovim prilikama, teško je bilo naći kumove, ali se ipak javio, unatoč materinim prosvjedima, Ondrej Koren, a i udova Sivonjka privoljela je, nakon dugoga prošenja, da bude kuma. Od takozvanih uglednijih općinara nije nitko htio uprljati svoje ime i nositi nezakonito dijete na krst. No to nije smetalo, a da se ugledniji općinari ne zaustave i ne dobace jedan drugome:

»No, bogme, to će biti kumovi.«

Za krst je bilo već sve pripravljeno, kad netko Sivonjku opomenu, da ne zaboravi doznati od Eve ime oca. Zato se Sivonjka toga jutra nadnijela nad Evu i zapitala je:

»Eva, a koga da zapišemo kao oca?«

Eva se zaprepasti. U ovom metežu nije joj palo ni na um, da će morat izdati svoju tajnu. Dugo je razmišljala užarene glave, kao oganj, da li da ga oda ili ne. Ta obećala mu je . . . Na koncu, u velikoj stisci okrenu glavu k zidu i reče:

»Gospodin župnik zna . . .«

Lagala je. Župnik Mrva nije znao, ali je Eva u svojoj prostodušnosti vjerovala, da će joj on i ovaj put pomoći i shvatiti njenu nevolju.

Tko zna, kako bi se sve to razvilo i kakvi bi zapletaji izišli iz toga, da nije župnik Mrva otputovao u posjete svojoj sestri. Trebao se vratiti tek za nedjelju dana. Koren i Sivonjka zatekli su u župnom dvoru samo kapelana Letaya, koji ih je primio osornim glasom:

»No, što želite?«

»Donijeli smo dijete na krštenje, molim«, započne Sivonjka.

Letay uze knjigu novorođenih i stade po njoj kratko vrijeme prevrtati, a napokon zapita:

»Na krštenje? A čije?«

»Od Hlavajevih«, odgovori Sivonjka.

Kapelan Letay upre u nju svoje sumnjičave oči.

»Od one Eve Hlavajeve, kojoj je muž u ratu?«

»Da.«

Kapelan Letay ljutito odbaci knjigu i skoči:

»Takvo dijete ja ne krstim!« reče naprasito.

Nije znao, što radi. Bio je to jedan od tih njegovih nenadanih impulza, kad mu se grijeh u svojoj svojoj veličini javio pred očima i kapelan je planuo svetim gnjevom sluge božjega. Bio je tada kao kamen, izišao iz kamena, čovjek istrgnut iz ljudskoga društva, cvijet iz oranžerije, koji je izrastao pod svodovima seminarskih dvorova, ne poznajući ni života, ni ljubavi. Nije vidio, nije proživio, nije osjetio bola zarađivanjem hljeba. Život i njegove dubine stajali su pred njim nepoznati; nepoznate su mu bile njegove rane, njegove žalosti i radosti. Znao je, što je Bog, ali nije znao, što je čovjek; poznavao je nebesa, ali je zemlja pred njim bila prekrivena tajnom. Askeza i nauke bez krvi ubile su u njemu svako shvaćanje i čovječnost.

Kapelan Letay je s razbitom ljudskom dušom ušao među ljude, »kao rif za mjerenje grijeha«. U ljudima je viđao samo grijeh, to strašno priviđenje seminarskih noći, taj kolotur, na koji su ljudi navlačili Boga.

Taj je kolutur htio razbiti on — kapelan Letay — dječačić s drvenom sabljicom, koji je zabasao u koprivu.

Nije primijetio, da bijući grijeh, bije ljude po glavama.

Sivonjka ga je htjela umekšati, ali badava. Izgrdio ih je i dohvativši breviar, pošao u vrt, gdje se dugo zamišljen šetao po stazama.

Ondrej Koren sažme ramenima i oni se vrate s nekrštenim djetetom. Sivonjka ga je položila na klupu i rekla:

»Zlo je, Eva.«

»Što je?«

»Ne će da ga krste.«

Eva ne reče ništa. Sklopila je oči i nepomično ležala cijelo popodne, cijelu noć i drugi dan, samo što je podojila dijete. Prevladala ju je tolika klonulost, da nije mogla ni misliti. U ušima joj je burkala krv, a u glavi šumjelo, kao da se iza njena kreveta razlila neka rijeka preko obale. Slike su se mijenjale pred njenim duševnim vidom, ali u njima više nije bilo ničega, što bi moglo skrenuti na sebe njenu pažnju.

Tako su sve nade, kao sunca, zašle za gore. Zašle su i nisu se više pomolile. Zapleo se njen život, kako se zapleću niti, kad opadnu s vretena; nije našla u njima kraja, da ih nanovo namota.

Razbijen je bio smisao njena života. Uvukla se u nj neka čudna guba — slična polipu — i ubila svaki život svojim razornim vlaknima. Eva je vidjela, kako sve naokolo gnije, vidjela, kako se raspada sve ono, što je ona htjela da raste. Njeni su dani bili bez radosti, a sati u njima gluhi, puni praznine.

»Da barem Adam . . .« mislila je. Ali se Adamu zameo svaki trag. Nije pisao, a nije o njemu ništa ni čula, premda se na sve strane raspitkivala. Kao da je iščeznuo s površine zemlje.

»Tko zna, da nije pao?« rekla je napuštajući posljednju nadu.

A u kući je iz svakoga ugla zijala bijeda, vodeći glad za ruku. Eva je prodavala, što se dalo prodati, ali i tome je došao kraj. Glad je kucao na vrata, a mali Adam je vikao:

»Mama, gladan sam! . . .«

Evi nije preostalo drugo, nego da se dade u prosjačenje. Bilježnik Okolicky, bojeći se, da na njega ne padne sumnja, nije se za nju ničim brinuo. Ona sama nije od njega ništa tražila, jer joj to nije dozvoljavao ponos.

Eva je zalomila rukama.

»Što da radi?«

Jedne večeri zaželi malo zraka, malo slobodna prostora. Odjenula se i izašla napolje, ostavivši kod djece Sivonjku, koja ju je njegovala.

Ljeto se približavalo kraju. Večer je bila jasna, čista, puna one tišine, koja se valjala sa praznih polja, poplavljenih srebrenim svijetlom mjeseca. Negdje na brežuljku, preko kojega je vodila cesta, svijetlila se bijela kapelica, dok su u selu, od vremena do vremena, lajali psi. Na močvarnom tlu, koje se počinjalo nedaleko od Hlavajevih koliba i prostiralo se sve do šume, već se šaš sasvim osušio. Kad je vjetrić zadunuo, blago ga je zalelijao. Od vremena do vremena poletjela je iz njega po koja vodena ptica, da se spusti na drugo mjesto, a gdjekada su se čuli nepoznati glasovi tog nepoznatog života, koji je bio zaduben sâm u sebe. Onda je opet postalo tiho, dok nisu zalomila zakašnjela kola ili odjeknuo kakav zov, koji je dugo i jasno titrao u noći.

»Tako je bilo i nekad, dok je Adam bio kod kuće«, mislila je Eva. »Mjesec je svijetlio, a u šašu šumio vjetrić. Samo su breze bile bjelje, a divlje su guske odnekale letjele i gakale.«

Kod te je uspomene Evu steglo u grlu. Palo joj je na pamet, kako je jednom pjevala pjesmu o izoranoj zemlji, o žarkom suncu i o bijelom konju. Sad nije više ništa od nje znala: pjesma se negdje izgubila, a s njom kao da se izgubio i komad Evina života, punoga pjesme i svijetla. Tako je zaboravila pomalo sve pjesme; zaglušio ih je urlik dana,

urlik rada. Evi je od svega toga preostala samo glupa, zla trpkoća.

»Kad bi sada odjedanput došao Adam!« pomisli odjednom, premda je bila čvrsto uvjerena, da Adam više ne će doći.

Pošla je dalje i našla se kraj potoka. Tamo je bila vrba, a pod njom plitkoća, gdje su se ljeti dječaci kupali. Voda još nije potpuno opala: bila je nešto mutna noseći na površini drugi mjesec, koji kao da je bio prilijepljen na njoj i lako se ljuljao.

Tu je Eva zastala. Brvno, koje je bacalo na rijeku široku sjenu, ležalo je mnogo niže. Zagledala se u nj i pričinilo joj se u tijeku rijeke, kao da se brvo približilo k njoj, kao da joj se želi staviti pod noge, da može prijeći na drugu stranu.

»Glupost« . . . pomisli. Učini korak prema vodi, nesvijesno uvjerena, da će stupiti na nešto čvrsto.

Ali se tada zemlja pod njom odroni i Eva je osjetila, da pada dolje . . .

»Dijete nekršteno!« došlo joj je nekako nehotice na um.

Prestrašila se.

Tromo je ispružila ruku, ali je bilo već prekasno. Voda se pod njom zakovitlala, a na drugoj strani, niže od brvna, netko je potrčao prema selu vičući:

»Utopljenik, utopljenik!«

XXV

Bilježnik Okolicky jako se prestrašio, kad je ujutro doznao, da su Evu Hlavajevu izvukli mrtvu iz vode. Pogledao je Vorčiaka, koji mu je donio tu vijest, pa razrogačio svoje sluzave oči i ustavivši se nasred sobe, zapitao nekim zasopljenim visokim glasom:

»Zaboga... Što to govorite? Eva Hlavajeva da se utopila?

»Da. Čas prije su je našli na pličini, gdje se konji kupaju«, objašnjavao je Vorčiak, zadovoljan, što može nešto novo pričati.

»Jadnica!... A ne znate li, zašto?«

Bilježnik se Okolicky uporno zagledao u Vorčiaka. Ta igra bila je i njemu samomu odvratna i glupa: osjećao je, kako s njom napušta i ono posljednje, što je u njemu bilo pošteno i što je nekad mnogo cijenio. Ali u ovom slučaju smatrao je Okolicky tu igru nečim, čemu se nije mogao ukloniti. Morao se potpuno izvući iz te »neugodne stvari« i otresti je se jednom zauvijek.

Čas je bio zgodan i Okolicky se nije dugo predomišljao. Obukao je kaput, na glavu stavio klobuk i rekao:

»Hajdemo da je vidimo!«

»Mora da se bojala muža«, spomene plačljivim glasom Vorčiak, poskakujući uz Okolickoga. »Ono dijete joj je zadalo udarac. I bijeda ju je trla, a ljudi, znate, kakvi su kod nas. Da bližnjemu pomognu, Bože sačuvaj!«

Ali Okolicky nije slušao, što knez brblja. Bile su mu na umu druge, mnogo važnije stvari, nego Evina smrt. Tko zna, nije li ona kome štogod rekla ili možda kakvo pismo ostavila, u kojemu bi... Brrr!... Nije htio na to ni misliti. Bilo mu je strašno samo i zamisliti, da bi sad, kad se sve tako povoljno riješilo, ljudi saznali za njega. U tim bi glupim mozgovima bila kombinacija odmah gotova. Postao bi ružnim razlogom ružnoga romana. Moglo bi to doći i dalje, do ušiju njegovih znanaca i skandal bi bio gotov sa svim nemilim posljedicama.

Bilježnik Okolicky je ubrzao korake. Samo da se još ovaj put nekako izvuče pa bi opet bio slobodan. Ne će se morati bez prestanka bojati glupih slučajeva, koji vise u zraku, kao nevidljivi zmajevi i daju događajima drugi tijek. Samo još ovaj put, a — drugi će put već bolje paziti...

Sa službenom važnošću ušao je k Hlavajevima, pozdravio i pružio ruku Angyalu. Osim njega, seoskoga kneza, Sivonjke i nekoliko žena, koje su, ne znajući što bi, stajale pred kućom, nije bilo nikoga. Kotarski liječnik još nije došao, pa se zato nije mogao napisati ni zapisnik. Malog je Adama Kurnjava, koji se baš vraćao, odnesao Korenovima.

»Hajde, žene, molite se!« gonio ih je ispred kuće u izbu.

»Ali ja mislim, da se za ovakove ne moli«, reče jedna bojažljivo, držeći u ruci veliku krunicu.

»A zašto ne, samo...«

»Gospodin bilježnik je ovdje«, prišapne mu netko.

Kurnjava se sagne, tiho uđe u kuću i zastane kraj vratâ.

»No?« zapne u grlu Okolickom.

Htio je zapitati, gdje je Eva, ali mu je tada pao pogled na složene klupe, pokrivene velikom, bijelom ponjavom, pod kojom su se razabirale nevjerojatne crte čovjeka, kao da ih je ona nekako izgladila. Samo na nabreklom trbuhu jasno su ležale dvije složene ruke, nekako odviše velike i odviše bijele, kao da su sklopljene na tihu molitvu. Ponjava nije bilo dobro prevučena, jer kad su oči Okolickoga kliznule od ruku dolje, ugledale su nepokrivenu golu nogu u razmočenom opanku, iz kojega je stršio jezičak i kapala još voda. Ta je noga bila odviše određena, odviše prirodna u poređenju s ponjavom, koja je Evi Hlavajevoj davala izgled velikoga kipa, započetoga u prvim konturama. Bilježniku Okolickom, dok ju je ovako gledao, pane na um, da je baš iste te opanke imala i onoga pro-

sinačkoga dana: bili su još novi, pa ih je on, ne znajući, što bi govorio, pohvalio.

»Da je otkrijem?« zapita uslužno Kurnjava, stojeći već kod Eve i mašajući se ponjave, da je digne.

Okolickoga prođu srsi.

»Ne treba«, promrsi.

Tada mu se, u jednom hipu pričini, kao da se Kurnjava nasmiješio, negdje pod kožom, duboko u licu, kao da se nacerio na nj, učinivši grimasu, kakovu čine ljudi, koji nešto znaju. Htio ga je zapitati, zašto se smije, ali kako je to bilo u ovoj prigodi nevjerojatno, brzo se okrenuo Angyalu i zapitao ga:

»Da li je tko pošao po liječnika?«

»Pošli su kolima«, odgovori Angyal.

Tek sada se Okolicky stade raspitivati za stvari, koje su njega osobno najviše zanimale. Nestrpljivost, kojom je pitao, potvrđivala je to.

»A uzroci?... Niste ništa našli? Kakva pisma ili nešto slično?...«

»Ništa. Pregledali smo sve.«

»Možda u molitveniku.«

»Ni u njemu nismo ništa našli.«

»Hm... A tko ju je u bolesti njegovao?

»Držim, da ste vi, Sivonjka. Zar ne?« zapita Angyal Sivonjku.

»Da, ja«, potvrdi Sivonjka.

»Nije li vam ništa rekla?«

Okolicky se uporno zagleda u Sivonjku, motreći svaku kretnju, svaki mišić na njenom licu.

»Ništa. Ni riječi«, reče Sivonjka. »Sinoć je otišla bez riječi i nije se više vratila. Još sam joj govorila, da takova ne izlazi, ali ona mi nije ni odgovorila. Mislila sam, da ide u staju. A eto... Bože moj! Takav svršetak!«

»A inače nije ovamo nitko zalazio?« ispitivao je uporno Okolicky.

»Zalazio je, molim, Ondrej Korenov, ali se s njim nije razgovarala, jer je on nijem.«

Okolickomu odlane na srcu.

»Ovo je dakle, sve u redu«, mislio je umiren. »Samo da nije pisala mužu?« uznemirivao se još, ali više nije htio pitati, jer mu se pričinilo, da se Kurnjava opet smješka. — »Što se samo smije taj šepavi magarac?« — ljutio se u sebi. Postajalo mu je neugodno, tjeskobno, kao da je tko mogao zagledati u njegovu dušu i vidjeti cijelu komediju, koju on igra kao igrač varalica...

Okolickovom hrptenjačom prođu nesnosni srsi. Htio je nešto reći, što bi ga samoga uvjerilo, da nije igrač varalica: htio je dokazati, da je Evina smrt bila neizbježiva, da se morala baciti u vodu, ali Angyal, kao da je naslućivao njegovu misao, preteče ga:

»Meni je jasan cijeli taj slučaj«, govorio je svojim ulagljivim tonom. »Glad, društvenim pravilima neopravdana trudnoća, pošto muža nema kod kuće... To je odviše za jednu ženu, upućenu samo na svoje ruke. U njenom položaju malo bi tko drukčije radio. Krive su prilike, ali tko tu može pomoći?«

Okolicky je gorljivo povlađivao, samo se Vorčiaku, koji se zamišljeno opirao o zid, nije tako činilo.

»Eh, ali ovo ipak nije smjela uraditi. Nekima je još gore, pa ipak žive.«

Ali ga je Okolicky prekorno pogledao i spremio se na odlazak, jer mu je u sobi počelo biti zagušljivo, mučno. Kad god se okrenuo, udarila mu je otkrivena noga u oči nijemim, okrutnim podsmijehom dvaju različitih dana, u kojima je vidio isti onaj opanak, gotovo u istom položaju. Zatim se, kad je već bio u veži, okrenuo Kurnjavi i naložio mu:

»Pokrij joj onu nogu!«

Ali je osjećao, da je to bio sasvim zališan nalog. Pred kućom mu se opet pričinilo, da Kurnjava gleda za njim kroz prozor i smije se iskreveljenim licem. Ljutito se okrene, ali na prozoru nije bilo nikoga. Nato Okolicky smrsi kletvu.

Putem kući svratio je na poštu i iz nje izašao veseo i raspoložen kao čovjek, koji je čuo ugodnu vijest.

Adam Hlavaj nije već nekoliko mjeseci pisao Evi, a ni Eva nije pisala njemu — —

Župnik Mrva vratio se kući u petak, dan po Evinoj smrti. Kad je doznao, što se s njom dogodilo, zamislio se, smrknuo i htio poći kapelanu Letayu. No kod vratâ, kad je posegnuo za kvakom, ruka mu klone.

»Prekasno je!« prošapće.

U subotu je bio pogreb. Eva Hlavajeva, proti svim nazorima lajavih baba, bila je pokopana na groblju. Pogrebni obred je izvršio sam Mrva. Njegov je glas toga dana bio snažan, tmuran, kao protkan crnom vrpcom prijekora.

Samo zvono nije zvonilo.

A u nedjelju nakon toga, izvršena je procesija oko crkve: velika, naročita, za svršetak rata. Rastočani, počevši od male djece sve do najstarijih staraca, došli su da izmole milost, milosrđe.

Crkva je stajala na uzvisini, bijela kao guska, s visokim tornjem, na kome su se još vidjeli znakovi »Ondrejeva« odlaska. Divan dan okružavao ga je jesenskim sjajem. Sunce, kao da je htjelo izliti svu svoju krasotu, visjelo je u vrletnoj visini modrog neba: od srebrenih strništa, prelivenih tim bezgraničnim sjajem, lagani je vjetrić donosio bijele pahuljice babljeg ljeta, koje su zamišljeno plovile zrakom, kao svijetle radosti, kao dječji sni za mjesečnih noći. Ljubičaste šume s Piljskih obronaka protegle se do livada, vrhunci gorâ postali su jasniji nalikujući čistim slikama pod staklom. Listić, koji je negdje na lipi požutio, padao je lagano na zemlju i pao na stazu pred crkvom i počeo trčati po njoj, kao prestrašen dječačić, prevrćući se s jedne strane na drugu, bježeći ispred nekoga, koji se nije vidio, nego se samo naslućivao sakriven u sjeni predmetâ, pod hladnim kamenjem i u vodi... Negdje je zakukurikao kokot dugim i zvonkim glasom, koji je letio proničući sve, što mu se našlo na putu. A iza toga je opet nastala tišina, blaga, lagana, zasićena mirisom zamiruće prirode i pojanjem, koje je slabo dopiralo iz crkve. Prvi mraz uhvatio se toga jutra na obali potoka.

Procesija je izašla na pokrajna vrata crkve. Mali nekadašnji »Ondrejev« drug zazvonio je, a na brežuljku, u zrakama sunca, ukazale se kamizole ministranata. Križ sa Sinom-Čovjekom, koga je nosio jedan školski dječak, prignuo se u vratima i opet se uspravio, zastave u rukama momaka mirno su se poredale. Pod baldahinom, u blistavom misničkom ruhu, izišao je i župnik Mrva: glava mu je bila gola, a sijeda kosa, zahvaćena vjetrićem, lepršala je na njemu kao otkinuta paučina. Na licu, gotovo prozračnom, ležao je pokoj mora, u očima veliki vedri dan čovjeka, koji je našao sebe i zatvorio se u srce, da odanle gleda na svijet. I Letay je toga dana bio nekako svjetliji. Školska djeca iza njega, u bijelim haljinama iz boljih vremena, nalikovala su snježnim pahuljicama; s njima se počinjala povorka mladića i djevojaka, koje su nosile kip Djevice Marije; iza njih su dolazili očevi i majke, pa starci, koji su sa pjesmaricama u rukama išli posljednji, slični svijećama, koje dogorijevaju... Tu je bila Ilčička u šarenoj haljini, bio je Ondrej Koren u ogrtaču i njegova majka, Domin i njegova žena, Krista u bijelom zobunu, Hanka Belanova, Dolnička, Mataj-

Horna, Rončička, koja je oko ruku nosila omotane skapulare, i Sivonjka. Uz baldahin s jedne strane išao je Kurnjava s licem iskrivljenim nalijevo, a s druge strane Komar s upaljenim očima. Hovančeva djeca, djevojka Mataj-Dolne, župnikova gazdarica, sve, što se u Rastocima moglo micati, mlado i staro. Kramar, koji je baš tih dana došao s leđima kao gora i čupavim obrvama; sve iz gornjeg i donjeg kraja, sa vrhunaca i gorskih stanova: grbavi i uspravni, krivi i nekrivi, bolesni i zdravi, svi su tu bili, kao da žele naknaditi muževe, koji su bili u ratu. Tu je bio i gorštak Hrubiak, koji je živio u Piljskim planinama, sa ženom i sa dva dječaka. Sve je tu bilo, što je htjelo moliti milost, sve s ojađenim dušama, izmučeno gladom, bijedom, sve, oko osam stotina ljudi, koji su tvorili šarenu povorku prositelja i koji su došli moliti nekog Nepoznatog, da ih pogleda i da s njih skine svoju tešku ruku.

Zvono je odzvanjalo udarajući u mjedene bokove, a s njegovim zvucima, jasnim i smjelim, koji su mrvili kamenu šutnju prirode, šarena je povorka počela pjevati. Ali to nije bilo pravo pjevanje, nego prije plač, koji se pretvorio u melodično zazivanje osam stotina nemirnih, osam stotina ogorčenih grudi; jedini krik, koji je svatko znao napamet:

»Bože veliki! Veliki i besmrtni,
Smiluj se nama!«

Odjeknulo je to na brežuljku glasovima i mladih i oronulih ljudi. Zvono, za vrijeme toga dozivanja, gotovo se nije ni čulo; kao da je zamrlo, onijemilo i zvučalo nekako ispod onog velikog glasa, kao kladivo, zanjihano silnim udarcima uzduha. Crkva, nalik bijelomu uskličniku, ustostručila je to dozivanje. I valjalo se ono s brežuljka poput ogromnih balvana; Rastoci su se tresli pod njima, ugibali se, a balvani su se kotrljali dalje sve do poljâ, na srebrena strništa, navalili na bregove, na vrhunce, kao zapljuskavanja divovskih valova, koji su tresli njima i nisu prestajali, jer taj veliki, mračni refren odjekivao je uvijek nanovo, kao udaranje ogromnog srca, kao čekić, koji udara o nakovanj.

»Bože veliki! Veliki i besmrtni,
Smiluj se nama!«

Zvučalo je to, ponavljalo se, zanjihano glasom osam stotina grla, stisnutih nečijom nemilosrdnom rukom. Bio je to jauk, krik ubijanoga, prošnja napadanoga, dozivanje pomoći. Bilo je to otjelovljenje silnoga bola, koji se te nedjelje ovdje skupio sa svih krajeva svijeta: bili su u njoj jauci ranjenih, hroptanje umirućih, zloslutno fijukanje metaka i uzdasi rastrgane zemlje. U njemu su plakala siročad, tužile udovice, a neki su strašno kleli. No dozivanje nije prestajalo. Samo od vremena do vremena, kad bi procesija poklekla na zemlju, kad se čuo srebrni, jasni zvek zvončića i kad je župnik Mrva blagosivao blistavom monstrancom, umuklo bi sve, pritihlo, kao da svi čekaju odgovor...

Ali odgovora nije bilo. Na širokim, jasnim poljanama bijelila su se srebrena strništa tako spokojno, a bijele pahuljice babljeg ljeta letjele tako tiho, kao da se na svijetu nisu ljudi ubijali. I gomila je opet ustala, pošla i dozivanje je nanovo odjeknulo:

»Bože veliki! Veliki i besmrtni,
Smiluj se nama!«

Bez konca, kao more, bilo je to dozivanje, omekšano beskrajnom vjerom, prekaljeno pobožnošću ranjenih srdaca. Titrao je u njemu nemoćni, uza zid pritisnuti čovjek, koji je zabludio u svom saznanju i nije vidio izlaska. Nemoćni, bijedni čovjek, bogalj kraj ceste, koji je zaboravio, da ima ruke. Zaboravio je... Sjeo je u jarak, kao Jeremija, dozivajući

nekoga iz svemira, nekoga, tko ne potpada pod zakon zemlje, nekoga, tko je udaljen od prljavštine i grijeha, nekoga, tko nije poznavao vremena ni ljudskoga bola u njemu.

A ruke onoga, koji je sjedio u tom jarku, snažne ljudske ruke, pune mišića, pune krvi, ležale su pokraj njega zaboravljene.

Izgubljene ljudske ruke...

KONAC PRVE KNJIGE

NAJNOVIJA IZDANJA „Zabavne Biblioteke"

Izbor najboljih pripovijedaka svjetske književnosti.

546. »AMARYLLA TEANO«. Roman jedne žene u tri knjige od madžarske spisateljice Renée Erdős, koja je ostala hrvatskim čitateljicama u najboljoj uspomeni po »Velikom vrisku« i »Kardinalu Santerri«. U »Amarylli« prikazuje se burni život jedne operne pjevačice, Talijanke podrijetlom, koja je u svojoj mladosti naišla u Pešti na mladića, kojega je smatrala »fizički čistim i netaknutim«, kao što je bila i sama. Međutim, u prvoj mletačkoj bračnoj noći doživi mladoženja paralizu živaca, koja je dala drugi pravac životu mlade žene. Radnja romana tako je bujna, da čitatelj očekuje s najvećim interesom druge dvije knjige, koje će izaći pod naslovom »Vojvoda« i »Goli plesač«. Din 26. Uvezano Din 36.

547. »MITSOU« i »ŽITO ŠTO DOZRIJEVA«. Dva ljubavna romana od današnje najpoznatije francuske pripovjedačice Colette (Willy). Fizičku ljubav muškarčevu lako je steći, ali prave ljubavi ipak nema bez osvajanja srca. Žena, koja u prolaznoj fizičkoj ljubavi traži »ono, što ljubav može dati«, ostat će razočarana, pa će biti najpametnije, što može učiniti, da se odrekne potpune ljubavi, koju može dati samo srce... To je ukratko smisao prvoga romana. Mlada varijetetska pjevačica Mitsou ima jednog starijeg prijatelja, s kojim živi bez naročitog zagrijavanja. Prave ljubavi nije poznavala, dok s bojišta nije na dan-dva došao u Pariz jedan »plavi poručnik«, koji ju na prvi pogled osvaja. S njim provodi ona jednu ljubavnu noć. Za njega nije bilo teško postići, da ga ona svom dušom zavoli, ali je on ostao bez dubljih osjećaja za nju. Zato se ona odriče najveće sreće, da mu osvoji i dušu osim tijela. — U drugom romanu, koji se smatra literarnim biserom, opisano je vanredno lijepim stilom dozrijevanje ljubavi jednog modernog Dafnisa i Hloje. Din 24. Uvezano Din 34.

548. »VOJVODA«. Druga knjiga »Amarylle Teano« od Renée Erdős. Glavna misao ove knjige mogla bi se sažeti u rečenicu: »Duša stvara pravu vezu među bračnim parovima, a nipošto tijelo«. Amarylla je dušom ljubila svoga muža, premda je bio tjelesno paraliziran. Htjela je da ga usrećava, pa se pri tome i sama osjećala

sretnom. Njene su dužnosti bile tako velike, da je, živeći u njima, sasvim zaboravljala na sebe. Po njenom shvaćanju, pomanjkanje fizičke ljubavi osjećaju samo oni ljudi, koji žive lakim, bezbrižnim i raskošnim životom u društvu sretnih ljudi, a ona tih želja nije imala, jer je ljubila samo svog nemoćnog muža. Pa ipak! U želji za djecom, došla je ona do dvije kćeri... Onako besvijesno, u bunilu, ne predajući svoje duše i srca talijanskom vojvodi Torleoniju, kojega nije ljubila i s kojim se samo dvaput sastala u svojim mladim danima. Tip je to rijetke žene, kojoj se ni grijeh ne može upisati u grijeh. Ovaj će roman naše žene čitati s mahnitim razumijevanjem. — Din 24.—. Uvezano Din 34.—.

549. »GOLI PLESAČ«. Treća i završna knjiga trilogije »Amarylla Teano« od Renée Erdős. Što su prve dvije knjige obećavale, donijela je treća. Žena, koja kroz čitav svoj život nije poznavala prave ljubavi, zaljubila se u zrelim godinama u jednog plesača, koji bi joj imao postati sve, pokraj čega je prošla svojim promašenim životom. Njegov ples dočaravao joj je trenutke ženske radosti, koja nije mogla postati njenom, jer joj je i tu radost otela — rođena kći. Kako je protekla ljubav druge njene kćeri, koja se zaljubila u mladog vojvodu (ne znajući da joj je polubrat), to je druga nit ovog, u svakom pogledu, vanredno zanimljivog romana. Djelo se svršava skladno i junakinja se gotovo sa sklopljenim rukama podvrgava određenju sudbine. — Din 34—, a uvezano Din 44.—.

DNE 15. RUJNA IZAĆI ĆE DRUGI DIO URBANOVA ROMANA:

„ŽIVI BIČ“